Jimena Fernández de la Vega

Un modelo de científica
adiantada ao seu tempo

Jimena Fernández de la Vega:

Un modelo de científica
adiantada ao seu tempo

Edición a cargo de Antón Álvarez Sousa

Editan: © Real Academia Galega de Ciencias, 2021
© Consello da Cultura Galega, 2021

Produce: GCiencia

Deseño: Ouga Comunicación

Imaxes: Arquivo familiar de Jesús e María Teresa Fernández de la Vega,
Universidade de Santiago de Compostela, Wikicommons

Depósito legal: C 1516-2021
DOI: 10.17075/jfvmcat.2021

Índice

Jimena, unha pioneira entusiasta Juan M. Lema Rodicio	7
O camiño está no coñecemento Rosario Álvarez	9
A miña tía Jimena, o referente dunha loitadora Mª Teresa Fernández de la Vega	13
Jimena Fernández de la Vega e a Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas Milagros Candela Castillo	21
Jimena Fernández de la Vega e a xenética Ángel Carracedo	45
Jimena Fernández de la Vega y Lombán. A súa etapa como médico hidrólogo Rosa Mejjide Faílde	53
Jimena Fernández de la Vega: a escolla dun rol Susana López Abella	63

Jimena, unha pioneira entusiasta

Cando este ano recibimos e analizamos as excelentes candidaturas para homenaxear o persoeiro científico do ano 2021, non tivemos dúbida ningunha. A proposta de Jimena Fernández de la Vega de Lombán foi unanimemente apoiada polas académicas e académicos.

A súa traxectoria persoal e profesional non pode deixar de sorprenden nin deixar indiferente a quen a coñece. O seu espírito, tan decidido, amósase dende moza e cando decide iniciar, xunto coa súa irmá xemelga Elisa, os estudos de Medicina na Universidade de Santiago de Compostela no ano 1913, probablemente animada polo seu pai, o médico Wenceslao Fernández de la Vega Pasarín, era moi consciente das dificultades ás que ía enfrontarse.

A súa incorporación, como «estudante de ensino oficial non colexiado» ten lugar só tres anos despois do Real decreto de 1910 que anulaba a hoxe increíble norma pola que as mulleres non podían acceder á universidade sen un permiso especial. Esta iniciativa, na que tivo un papel salientable outra ilustre galega tamén homenaxeada este ano, a grande Emilia Pardo Bazán, abría un marco legal pero non borraba de súpeto todos os prexuízos dunha sociedade completamente masculinizada, na que a muller desempeñaba un rol moi secundario; ou, mellor dito, un gran papel pero sempre na penumbra, á sombra dos homes.

As dificultades durante os seus estudos, incluíndo as burlas de profesores e compañeiros, non fixeron máis que fortalecer o seu carácter e redobrar o seu esforzo, ata o punto de finalizar os seus

estudos coas máis destacadas cualificacións e, posteriormente, doutorarse en Madrid.

Ao longo da súa vida, Jimena soubo demostrar o seu carácter loitador e innovador nos dous ámbitos en que desenvolveu a súa traxectoria profesional: a xenética e a hidroloxía. Percorreu os centros máis punteiros de Europa, tratando de incorporar en España unha visión experimental da xenética moderna que, finalmente, se viu freada por mor das posicións conservadoras da época. E no ámbito da hidroloxía contribuíu, como médica e posteriormente como primeira muller directora de balnearios en España, á modernización dos tratamentos. O seu carácter emprendedor levouna, entre outras iniciativas, a crear unha central hidráulica que aínda hoxe subministra enerxía eléctrica a unha pequena vila.

Esta publicación pretende simplemente abrir unha fiestra á súa personalidade, á súa obra e ao seu legado. Co nomeamento como «Científica galega do ano 2021», a Real Academia Galega de Ciencias quere gabar a súa figura como modelo de comportamento persoal e profesional para a sociedade galega en xeral e, moi en particular, para a sociedade científica galega.

Juan M. Lema Rodicio

Presidente da Real Academia Galega de Ciencias

O camiño está no coñecemento

Vivimos este ano 2021 entre o desazo por que a loita contra a pandemia non dá logrado unha vitoria tan rápida, firme e segura como desexabamos, sen idas e voltas, sen avances e retrocesos, e a esperanza de estarmos no camiño certo da súa fin, grazas á ciencia e á confianza que a sociedade ten depositada nela. Porque a ciencia coas súas aplicacións é a gran triunfadora en todo este proceso dramático que marcará para sempre a vida de varias xeracións.

Nas vésperas do día 11 de febreiro, cando nos preparabamos para celebrar o sexto Día Internacional da Muller e a Nena na Ciencia, a Real Academia Galega de Ciencias fíxonos o galano de nomear científica do ano 2021 a Jimena Fernández de la Vega Lombán (1895-1984), como parte nuclear da celebración do Día da Ciencia en Galicia. Como presidenta do Consello da Cultura Galega non podo máis que felicitar á Real Academia polo acerto en unir deste xeito as dúas festividades, e facelo cunha elección tan afortunada.

A celebración do Día Internacional da Muller e a Nena na Ciencia, creado en 2015 pola Asemblea Xeral das Nacións Unidas, ten como obxectivo recoñecer a contribución histórica de todas as mulleres ao progreso científico –con frecuencia anónimas, case sempre excluídas do relato– e, ademais, estimular o cambio social que propicie o acceso das mulleres de todas as idades, en todo o mundo, ao estudo, á investigación e ás profesións científicas e tecnolóxicas. A celebración do Día da Ciencia en Galicia, antes Día do Científico Galego, foi establecida en 2006 pola Real Academia para fomentar a promoción social da ciencia na nosa sociedade enxalzando e homenaxeando os homes e mulleres

que destacaron no ámbito científico e técnico e fixeron que Galicia e a súa ciencia brillasen.

O libro que tes nas túas mans, concibido como parte da celebración do Día da Ciencia en Galicia 2021, mostra diversas facetas da figura excepcional da médica, investigadora e profesora Jimena Fernández de la Vega Lombán. Nas súas páxinas, voces autorizadas, desde distintas disciplinas e perspectivas, mostran a traxectoria científica da homenaxeada, sobre todo nos campos da xenética e da hidroloxía; confirman a súa confianza na educación e o estudo, afincada na firme convicción de que o coñecemento é o único camiño para mellorar as persoas e as sociedades, tamén as súas condicións de benestar e felicidade; desvelan a científica eminente, formada a carón de grandes científicos europeos do seu tempo, tenaz e rigorosa, inatinxible polo desalento e irreductible diante das dificultades, xunto coa filla, irmá e tía afectuosa e familiar, que está aí para os seus; amosan o seu empeño en buscar sempre a excelencia, por inmersión total, nas distintas disciplinas tan diversas en que se interesou; e lévannos da man pola súa vertente máis social, como profesora que estimula a curiosidade e boas prácticas científicas, como médica en exercicio, como directora de balnearios, como escritora que facilita o acceso doutros e doutras, e como inspiradora de melloras estruturais e sociais na súa contorna. En definitiva, ao tempo que medra o noso coñecemento da súa vida e obra, aumenta tamén a admiración e corrobora o oportuna e necesaria que é esta homenaxe.

Antes de comezar a escribir este limiar tiña o firme propósito de actuar coma se a plena normalidade democrática e de xénero fosen unha realidade, e por tanto obviar o feito «accidental» de que a eminencia científica homenaxeada fose unha muller. Mais non é posible nin sería xusto. ¿Cantas doses adicionais de dedicación, tenacidade, sacrificio, rigor científico e xenialidade foron necesarias para brillar con luz propia, naquela altura, nun mundo deseñado para os varóns e dominado por eles, nun ámbito científico e profesional no que as mulleres eran consideradas intrusas e de menor categoría? ¿Cantas para derrubar prexuízos arraigados, incluso entre algúns dos seus eminentes mentores, que sostiñan publicamente a indixencia espiritual e a menor capaci-

dade mental das mulleres? ¿Cantas para licenciarse en Medicina con premio extraordinario en 1919, para ser nomeada directora cando se crea a Sección de Genética y Constitución na Universidad de Madrid (1933), para ser a primeira Directora de Balneario, por oposición, de España...?

Galicia hónrase celebrando a Jimena Fernández de la Vega. Ela vén poñer outro ramo máis, diferente pero non casual, nesa árbore vizosa que xermiou na Galicia de entreguerras, unha revolución de modernidade que se vincula co aprecio do estudo e do coñecemento (reparen en todos os centenarios que a cultura galega vén celebrando anualmente, e que chegarán ata 2023 co do Seminario de Estudos Galegos). Deixar de ter pechadas as portas da universidade española ás mulleres (1910) posibilitou o acceso das pioneiras, todas elas de probado talento, que ademais necesitaron de moita fortaleza psicolóxica, espírito de sacrificio e tenacidade.

Nesta homenaxe, ao Consello da Cultura Galega convócano por igual a celebración da figura senlleira da historia da cultura científica galega –motivo central da festa comunitaria do 8 de outubro– e o recoñecemento público da excelencia da muller, pioneira en tantas fronteas, un espello en que mirarse orgullosamente as nenas e as mulleres, e toda a sociedade galega. É por iso unha satisfacción compartir coa Real Academia Galega de Ciencias esta celebración e poñer nas vosas mans este volume divulgativo e conmemorativo.

Rosario Álvarez

Presidenta do Consello da Cultura Galega

A miña tía Jimena, o referente dunha loitadora

María Teresa Fernández de la Vega

Xurista

Presidenta do Consello de Estado

«No te distraigas, nenita, no te distraigas». Esta é, probablemente, a frase que máis recordo da miña tía Jimena. A que máis veces repetiu mentres que eu, con só trece anos, levantaba a mirada do meu caderno de deberes seguindo o voo dunha mosca. «Nenita, a lo tuyo», insistíame ela cun agarimo severo, fronte a min, na longa mesa do seu comedor, mentres repenicaba na súa máquina de escribir o artigo científico que estaba a elaborar naquel momento.

Rodeada de papeis e traballando incansablemente. Así vexo á miña tía Jimena Fernández de la Vega cando pecho os ollos. Esa actitude que eu tiven a sorte de presenciar cada día, especialmente durante os dous anos que a miña familia viviu na súa casa da rúa Alcalá recentemente chegados nós de Zaragoza, sería determinante na miña traxectoria vital.

Porque Jimena foi para min un referente. Eses dous anos maravillosos vivindo baixo o mesmo teito formáronme a través da súa figura e a súa actividade científica e médica. Eu tería uns 13 ou 14 anos, así que xa era plenamente consciente do esforzo, a dedicación e a vocación que tiña esa muller, ata entón para min simplemente a irmá do meu pai. Deime conta perfectamente do valorosa, loitadora e comprometida que era Jimena. E iso marcaríame para sempre.

Detrás das súas grosas lentes de ver, a cabeza case sempre sobre os papeis, a miña tía Jimena imbuíunos ao meu irmán, a min e ao resto dos meus curmáns a importancia do coñecemento, de non deixar nunca de estudar, de aprender, de formarse, como único camiño para mellorar como seres humanos e, en consecuencia, contribuír a mellorar a sociedade. Era unha ilustrada, unha humanista convencida e convincente. E esa mensaxe ilustrada (non esquezamos que, tras doutorarse, formouse en varios países europeos a través das bolsas da Junta para Ampliación de Estudios, herdeira da Institución Libre de Enseñanza de Giner de los Ríos) non deixou de repetírnola a todos os sobriños ao longo da súa vida.

Mesmo na nosa vida adulta, cando ela xa era moi maior, non perdía a oportunidade de lembrárnolo. Por exemplo, cando decidín entrar en política. Miroume por riba da montura das súas

lentes, con esa mirada de sabia, e alegou, case obxectou: «Ben, non sei... preocúpame. Pero non deixes de estudar, nin de ler, nin de aprender. Lembra que o coñecemento é o único camiño para mellorar as cousas». Canto de Jimena debeu ter a miña decisión de dedicarme ao servizo público, primeiro desde a maxistratura e logo desde a política? Aventúrome a dicir, coa perspectiva do tempo, que bastante.

Jimena e a súa irmá xemelga Elisa, coas sobriñas de ambas, Lola e Amalia

Que unha das súas misións na vida era a de inocular a curiosidade en todos aqueles que a rodeabamos, especialmente nos máis novos, é algo que non só lembramos os seus sobriños. Varios dos seus alumnos aínda rememoran o que para eles representou o maxisterio da miña tía Jimena cando exercía de profesora no Departamento de Patoloxía Xeral na entón Universidad Central de Madrid, precedente da actual Universidad Complutense.

«Unha das súas misións na vida era a de inocular a curiosidade en todos aqueles que a rodeabamos, especialmente nos máis novos»

Algúns deles deixaron por escrito que a profesora De la Vega «transmitíanos estímulo para aprender e estímulo para rebelarnos con preguntas». Así era ela. Apaixonada por aprender, pero tamén por transmitir as súas ansias de coñecemento.

Porque o coñecemento, o discernimento das cousas, era para ela sagrado. E loitou toda a súa vida para acceder a el e cultivalo por riba de todo, tamén por riba da discriminación salvaxe que sufrían as mulleres en España. A min gustábame pedirlle unha e outra vez que me contase a historia de como se negou, xunto á súa irmá xemelga Elisa, a seguir estudando na Facultade de Medicina de Santiago de Compostela cando non as deixaron asistir á clase de Anatomía porque o cadáver obxecto de estudo era o dun home... espido, por suposto. A elas, que foron as primeiras mulleres en matricularse e as primeiras en licenciarse na Universidade de Santiago.

Indignadas e humilladas, abandonaron a Facultade para estudar pola súa conta. Non ían renunciar a ser médicas, por suposto, pero non ían permitir que as tratasen como estudantes de segunda polo feito de seren mulleres. O meu avó Wenceslao, tamén médico e totalmente proclive a que as súas fillas se formasen ao máximo, tentou convencelas para que volvesen á Facultade de Medicina. Pero as dúas, ao unísono, replicaron que nin falar, que de ningunha maneira ían tolerar esa discriminación respecto aos seus compañeiros homes. Para a miña tía, esa foi a primeira labazada de desigualdade por ser muller que lle daría a vida.

Pero ese capítulo tamén provocou unha desas cousas marabillosas que ás veces ocorren: dous dos seus compañeiros de clase (un deles, o que sería marido de Elisa, Gumersindo Sánchez) foron buscalas á pensión de Santiago na que vivirían e estudarían toda a carreira para insistir en que retomasen as clases presenciais. Non houbo maneira: negáronse a asistir a unhas clases 'mutiladas'. Pero decidiron seguir os estudos desde a súa pensión, accedendo á biblioteca da Facultade e examinándo-

Jimena, nunha imaxe de 1932

se por libre. Foron momentos moi duros, pero á vista está que ambas o superaron claramente: licenciáronse, en 1919, con sobresaínte e obtiveron a medalla de Alfonso XII polos seus méritos académicos. Jimena, ademais, logrou o Premio Extraordinario de Grao. Outra mostra evidente da súa loita sen cuartel para dar o máximo de si mesma en todo o que facía.

Esa determinación feroz tamén a tivo para defender o seu dereito a priorizar a súa vocación, a súa vida profesional. Para loitar e protexer como unha leoa o que Virginia Woolf describiu como 'unha habitación propia', desgraciadamente, unha anomalía entre as mulleres desa España patriarcal e misóxina.

Iso espertou en min unha xenuína admiración. Eu vía na miña tía unha muller libre, autónoma, que non dependía de ninguén. Así que, ademais de ser unha referencia intelectual, cultivou en min a necesidade de priorizar a miña vocación, de cultivar as miñas destrezas e gozar con iso. En fin, o que viñan facendo desde tempos inmemoriais os homes. Pero que

estaba vedado para a maioría de mulleres. Jimena loitou contra esa desigualdade toda a súa vida e inculcounos esa loita sen arengas, simplemente co seu exemplo, coa súa propia vida.

A familia, no centro

Priorizarse, con todo, non lle impediu xamais estar pendente da súa familia. Non tivo fillos, así que os seus sobriños eramos algo semellante a iso. De feito, cando a súa irmá Elisa morreu de pneumonía en 1933, Jimena fíxose cargo dos seus tres fillos, sobre todo desde o momento en que o seu cuñado, Gumersindo, viúvo de Elisa, tivo que exiliarse a Arxentina durante a Guerra Civil. Gumersindo, ao contrario que Jimena e Elisa, si que estaba fortemente politizado, era socialista e decano da Facultade de Medicina da Universidad de Zaragoza. Directamente, os fascistas foron buscalo para represalialo. Así que partiu ao exilio, coma tantos outros, e deixou os seus tres fillos ao coidado de Jimena ata que, ao pouco tempo, puideron reunirse con el en Arxentina.

Jimena non só se ocupou dos fillos de Elisa. Sempre estaba pendente do resto dos seus sobriños, que eramos lexión: o meu pai era o menor de oito irmáns. E nós contemplabamos a aquela muller discreta, austera e traballadora con asombro e tenrura.

E iso que, ao principio, nos daba un pouco de medo, con esas lentes e o seu gusto por... darnos sustos! Porque Jimena tiña un sentido do humor un pouco peculiar. Ademais, como médica da familia, era a que nos administraba as inxeccións cando nos tocaban, así que, de entrada, era unha personaxe que aos nenos nos impoñía un pouco.

«Era unha médica excelente, unha sabia, que entendía o corpo humano coma un todo»

Pero pronto pasaba o medo e, lémbroo perfectamente, adorabas a súa mirada atenta e as súas mans case milagreas cando algo non andaba ben na túa barriga, ou a túa garganta, ou o que fose que nos pasase a algún dos seus sobriños. Tocaba exactamente onde che doía, e só con ese xesto podía diagnosticarte. Era unha médica excelente, unha sabia, que entendía o corpo humano coma un todo. A súa concepción holística da medicina proporcionounos a toda a familia a vantaxe de que, cando un médico nos receitaba un medicamento, ela dicía se debiamos tomar ese en concreto ou se era mellor outro similar, con excipientes que non prexudicasen outras partes do noso corpo. Sabía da importancia de introducir segundo que química en cada persoa e coñecía o corpo humano como a palma da man.

E coñecía ben porque sempre tivo en mente a aplicación práctica das distintas disciplinas que abordou, especialmente a xenética. Ela, que foi unha das pioneiras da xenética en España cando esta especialidade practicamente era inexistente no noso país, foi case a única científica que se empeñou en aplicala á clínica. Niso, a miña tía Jimena tamén foi unha loitadora. Abrir camiños, esa era unha das súas actitudes na vida.

Jimena paseando coa súa nai

Esta convicción de aplicación clínica dos avances da época en xenética quedou clara en 1923, cando xa doutora en Medicina, a Junta para Ampliación de Estudios lle concede o que agora chamaríamos unha bolsa. Creio lembrar que o tema obxecto de estudo era a aplicación clínica da herdanza mendeliana, ou sexa, xenética pura aplicada ao exercicio da medicina.

Por iso a miña tía Jimena foi unha gran médica, ademais de destacada científica. Porque foi unha humanista, coa maneira de ver o mundo que iso implica: perseguir que o coñecemento, a innovación científica e médica, servise canto antes para mellorar a contorna e a vida das persoas. Esta ecuación foi algo que albisquei grazas a ela e que tamén marcaría o meu devir persoal e político.

«Que a miña tía, unha muller, vivise e estudase cos mellores xenetistas en cidades como Berlín, Hamburgo ou Viena era, para min, fascinante»

Do mesmo xeito que me quedou clara a importancia de viaxar, de coñecer outras realidades, alén desa España pechada, e en boa medida atrasada respecto a Europa, da miña primeira adolescencia. Que a miña tía, unha muller, vivise e estudase cos mellores xenetistas en cidades como Berlín, Hamburgo ou Viena era, para min, fascinante. Igual que o era –iso comprendino sendo xa maior– que aquí en España, nunha época en que as mulleres estaban relegadas a formar unha familia e levar un fogar, a miña tía fose discípula e máis tarde colaboradora de eminencias como Nóvoa Santos e Gregorio Marañón.

A fin da inocencia

Aínda que a discriminación sufrida durante a carreira de Medicina en Santiago lle deixou ben claro a Jimena os obstáculos aos que tiña que enfrontarse unha muller da súa época se quería seguir o seu camiño profesional, sería na década dos anos 30 can-

Jimena Fernández de la Vega

do tivo que facer fronte a unha auténtica devastación e sacar a relucir o seu carácter loitador.

Ao contrario do que podía parecerme a min, cos meus catorce anos recentemente cumpridos, a etapa en que a miña tía viviu en Alemaña, Suíza ou Austria foi moi dura. Intellectualmente fascinante, pero persoalmente durísima. A bolsa que concedía a Junta para Ampliación de Estudios era bastante escasa. E ela, co seu carácter austero, estrito e o seu profundo sentido da responsabilidade, non permitiu que a súa familia a axudase economicamente. Unha decisión que tamén buscaba, está claro, preservar a súa independencia custase o que custase.

Así que Jimena estivo toda a súa estadía malvivindo en pensións das distintas cidades nas que recalou para profundar nos seus estudos de xenética. Tampouco foi boiante a súa segunda estadía no estranxeiro, entre 1933 e 1934, esta vez en Italia e de novo en Berlín. Como algunha vez dixeran ao lembrala, a miña tía foise a Europa cun abrigo, e co mesmo abrigo volveu.

Jimena era unha muller austera e moi discreta, así que xamais se queixou do vivido, pero tampouco lle gustaba rememoralo. Se xa desconfiaba da actividade política, centrando o seu esforzo intelectual na ciencia, vivir en primeira liña a ascensión e triunfo do nazismo en Alemaña e, tres anos máis tarde, xa en España, sufrir o estalido da Guerra Civil e posterior franquismo selaron para sempre os beizos da miña tía sobre este tipo de cuestións. E reafirmárona na certeza de que o coñecemento é o único camiño para vencer, ou polo menos resistir, a barbarie.

No medio de ambos os sucesos, nazismo e franquismo, veu a catástrofe: a morte da súa xemelga, a súa irmá Elisa. Pneumonía, e sen antibióticos. Foi un desastre emocional. Nunca falaba deses anos, pero é evidente que para ela foron durísimos. De novo, loitou para seguir adiante. Decidiu volver a Galicia.

Durante a guerra, trasladouse a Santiago, ao Hospital de San Caetano e logo, xa en 1945, opositaría ao Corpo de Baños e exercería de médica no Balneario de Guitiriz, a medio camiño entre Lugo e A Coruña. Como todo o que facía Jimena, e iso tamén foi unha aprendizaxe para todos os que a rodeabamos, empregouse a fondo tamén nesta disciplina médica: acabou dirixindo o balneario ata 1957 e constan diversas comunicacións científicas súas sobre hidroloxía, como a que levaba por título *Eficacia de las aguas de Guitiriz en el tratamiento de las colecistopatías*. Un pouco máis tarde, traballaría en diversos balnearios como o de Lanjarón, en Granada, do que tamén foi directora e onde se xubilaría. Coma en tantas outras cousas, de novo foi a primeira muller en España que dirixiu un balneario.

Dalgún modo, a hidroloxía levábaa no ADN: o meu avó Wenceslao, o pai de Jimena e Elisa, foi un reputado médico hidrólogo. E, de feito, tamén fora director do balneario de Guitiriz.

Pero, ao contrario do que algunha vez se publicou, Jimena nunca abandonou a súa faceta como xenetista. É certo que chama a atención que, sendo unha das pioneiras desta disciplina en España, tras a Guerra Civil se reinventase en certo xeito como médica hidróloga. É evidente que o réxime franquista esnaquizou a carreira de moitos científicos e puxo todas as trabas posibles ao avance humanista. Tampouco atopou Jimena, á súa volta de Alemaña, un excesivo entusiasmo entre os seus colegas en desenvolver a xenética aplicada á clínica. Quizais iso e a súa inmensa curiosidade intelectual fixeron que se decantase por aquela –para ela– non tan descoñecida disciplina médica. Pero seguiu traballando para innovar no campo da xenética tras a contenda bélica.

«Recordo perfectamente que pasou case os seus dous últimos anos de vida nun hotel nos arredores de Pontedeume, na costa da Coruña, elaborando diversas publicacións sobre xenética aplicada»

Por exemplo, da década dos anos 60 é probablemente a súa última publicación científica, *Teoría de la herencia y herencia molecular*. E recordo perfectamente que pasou case os seus dous últimos anos de vida nun hotel nos arredores de Pontedeume, na costa da Coruña, elaborando diversas publicacións sobre xenética aplicada, illada, xunto con outra científica arxentina. Unha vez máis, esa ‘habitación propia’ pola que sempre loitou. Neste caso, dúas habitacións repletas de libros e papeis, nese fantástico e espectral hotel, baleiro no inverno, co fragor do mar coruñés golpeando as xanelas.

Esta tenacidade é unha das principais características da miña tía Jimena. Tenacidade e un liderado persoal moi forte. Desde unha discreción inquebrantable, a opinión da miña tía tiña un peso específico moi importante dentro da miña familia. Así que podo imaxinarme perfectamente o valioso que debeu ser o seu liderado en diversos proxectos, como cando foi nomeada en 1933 directora do Servizo de Xenética e Constitución da Facultade de Medicina da Universidad Central de Madrid.

Só así se entende que alguén tan pouco dado a enxalzar a capacidade intelectual das mulleres como o doutor Marañón afirmase a principios dos anos 30 que, dado a importante bagaxe científica de Jimena, desexaba a súa volta a España para colaborar con ela «na obra en que todos andamos empeñados».

Ela, efectivamente, teimou toda a súa vida en aumentar o coñecemento alá onde estivese, en Berlín ou nunha vila de Salamanca, non importaba. Para Jimena, o sentido da vida sempre foi aprender, para logo ensinar. Estudar, para logo aplicar ese coñecemento para mellorar a sociedade. Así o fixo sempre, desde que tivo uso de razón ata que levantou por última vez a súa branca cabeza entre os seus papeis. Jimena Fernández de la Vega, a miña tía Jimena.

Jimena Fernández de la Vega e a Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas

Milagros Candela Castillo

Profesora titular de Xenética, Facultade de Bioloxía, Universidad Complutense de Madrid (1985-2015)

Conselleira de Investigación na Representación Permanente de España ante a Unión Europea, Bruxelas (2004-2014)

A primeira vez que tiveron noticia sobre a traxectoria científica da doutora Jimena Fernández de la Vega foi no ano 2003, cando Luis Miguel Enciso, entón presidente da Sociedade Estatal de Conmemoracións Culturais, me propuxo colaborar con algunha actividade ou publicación nos eventos que preparaban para celebrar os 50 anos da publicación do artigo de Watson e Crick no que formularon o modelo estrutural de dobre hélice para o ADN.

Consultei con Francisco Ayala, prestixioso xenetista español afincado nos EUA desde os anos 60, co que tivera ocasión de coincidir e discutir algúns aspectos da miña tese de doutoramento, durante os seis meses de sabático que Ayala completou no Departamento de Xenética da Facultade de Bioloxía da Universidad Complutense de Madrid, dedicado a escribir a súa parte do famoso manual *Xenética moderna*, que publicou en 1980 xunto con John A. Kiger. A través de Ayala coñecín o traballo de Susana Pinar, en particular o artigo que publicara recentemente sobre a introdución da xenética en España (S. Pinar 2002). E rapidamente conviñemos no interese de dar a coñecer as orixes da xenética en España, así como a existencia, traxectoria e achegas dos primeiros xenetistas españois a través das súas biografías recollidas nun libro, cuxa publicación se incluíría entre as actividades de conmemoración da estrutura do ADN e que, ademais, se distribuiría no Congreso de Xenética que ía ter lugar ese mesmo ano en Madrid. O libro permitiría dar visibilidade a unha xeración de científicos moi pouco coñecida mesmo entre os investigadores e profesores de xenética de finais do século XX.

A introdución da xenética en España tivo lugar a principios da década de 1920 grazas ao impulso da Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (1907-1939) (en diante JAE ou Junta), e en particular a través da súa política de pensións (bolsas) para investigadores españois que, tendo unha preparación previa, quixesen ampliar os seus coñecementos en centros estranxei-

ros de prestixio, cos mellores científicos do seu campo. Todos os pioneiros españois no campo da xenética recibiron o apoio da JAE a través das súas pensións e tamén, na maioría dos casos, mediante a creación de centros onde desenvolveron posteriormente os seus traballos.

Segundo S. Pinar (2002), a introdución da xenética experimental en España tivo lugar, nos seus aspectos máis conceptual e clásico, a través do Laboratorio de Bioloxía de Antonio de Zulueta e Escolano (1885-1971) (ver S. Pinar e F. J. Ayala 2003), co impulso dos coñecementos adquiridos por José Fernández Nonidez (1892-1947) nos seus anos como pensionado na Universidade de Columbia xunto ao que sería Premio Nobel de Medicina e Fisioloxía en 1933, Thomas H. Morgan. No campo aplicado á mellora de plantas e animais, a xenética veu a España a través da Misión Biolóxica de Galicia, centro creado pola JAE para dar continuidade ás investigacións de Cruz Ángel Gallástegui (1891-1960) (ver A. Ordás 2003) nas universidades de Harvard e de Connecticut, onde participou xunto a Donald F. Jones na obtención dos primeiros millos híbridos dobres. E no campo da medicina, a doutora Jimena Fernández de la Vega (1895-1984) foi pioneira en España en xenética humana polo seu interese na aplicación dos principios mendelianos ao estudo da herdanza humana, temas en que se formou e traballou xunto a importantes médicos de Berlín, Hamburgo, Viena e Xénova, pensionada pola JAE. A Sección de Xenética que se creou na Universidad de Madrid para o desenvolvemento posterior dos seus traballos de investigación, como veremos, non contou co apoio nin a comprensión da maioría dos médicos españois da época.

No libro co que queríamos dar a coñecer as figuras máis relevantes dos investigadores españois pioneiros na nova ciencia, a xenética, non houbo posibilidade de incluír a biografía de Jimena Fernández de la Vega ao non atopar discípulos que continuasen o seu labor, ou historiadores que profundasen na súa traxectoria e tivesen, por tanto, capacidade de realizala a tempo para a data en que o libro tiña que ser publicado.

Afortunadamente, a figura de Jimena reivindicouse nos últimos anos. Cobrou visibilidade grazas ao empeño de moitos en recuperar a tantas mulleres daquela época que quedaron esquecidas, a pesar do interese das súas carreiras e da importancia das súas achegas á ciencia, a literatura, a pintura ou calquera outra rama da actividade cultural ou social. A súa traxectoria recolleuse en moitos traballos dedicados a recuperar as figuras de pioneiras, que foron as primeiras en acceder a diferentes esferas de actividades en que as mulleres non estiveran presentes, ou nas que estiveron, pero esquecéronse a súa presenza e os seus logros.

Neste artigo falarei, en primeiro lugar, da Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, esa magnífica institución que tan acertadamente impulsou o desenvolvemento da ciencia española, así como a educación, a cultura e as artes, a apertura ao mundo máis desenvolvido e, en definitiva, a europeización e a modernización do país. Describirei en particular o apoio que a JAE prestou á doutora Fernández de la Vega nos anos da súa formación posdoutoral e na súa carreira investigadora entre 1923 e 1934. Esa etapa da súa traxectoria profesional que revela a súa constante curiosidade e perseveranza na procura de fontes de coñecemento e de capacidade para xeralo no campo que Jimena consideraba do maior interese: o estudo da herdanza e da xenética aplicada á especie humana. Comentarei, por último, o seu labor na difusión dos principais conceptos e avances da investigación xenética.

A Junta para Ampliación de Estudios: un proxecto para a modernización do país

A Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas foi un organismo presidido por Santiago Ramón y Cajal, ata a súa morte en 1933, e xestionado en todas as súas iniciativas polo seu secretario, José Castillejo. No seu seo formáronse e traballaron os mellores intelectuais e científicos españois do primeiro terzo do século XX.

Creouse no Ministerio de Instrución Pública e Belas Artes, pero o seu deseño e obxectivos inspiráronse nas ideas e valores da Institución Libre de Ensino (ILE). Como sinala Mercedes Cabrera, na publicación que conmemorou en 2007 o centenario da súa creación, a JAE foi un proxecto á vez científico e pedagógico, que continuaba o labor de modernización iniciado por Francisco Giner de los Ríos, Manuel Bartolomeu Cossío e os seus colaboradores na ILE. Creou centros de investigación cuxo prestixio foi recoñecido internacionalmente, entre eles o Centro de Estudos Históricos, que dirixiu Ramón Menéndez Pidal, o Instituto Nacional de Física e Química, dirixido por Blas Cabrera, ou o Instituto Cajal. Fundou, así mesmo, centros que contribuíron á difusión do seu proxecto modernizador, como a Residencia de Estudantes, dirixida por Alberto Jiménez Fraud, e a súa institución paralela a Residencia de Señoritas, dirixida por María de Maeztu, que promoveu decididamente a incorporación das mulleres á universidade, a ciencia e a cultura.

Mediante a reorganización das estruturas científicas existentes, creáronse dous grandes centros (ver Sánchez Ron 2007). Por unha banda, o Centro de Estudos Históricos, que acolleu departamentos dedicados á historia, o dereito, a arte, a arqueoloxía, a filosofía, a lingüística etc., onde traba-

Roberto Nóvoa Santos, nunha imaxe de 1929

llaron, entre outros, Ortega y Gasset, Claudio Sánchez Albornoz, Pedro Salinas e Américo Castro. No seu seo creouse tamén a Escola Española de Historia e Arqueoloxía en Roma. Por outra banda, fundouse o Instituto Nacional de Ciencias Físico-Naturais, que incorporou centros xa existentes como o Museo Nacional de Ciencias –dirixido por Ignacio Bolívar, quen sucedería a Cajal como presidente da JAE tras a súa morte–, o Museo de Antropoloxía, o Xardín Botánico e o Laboratorio de Investigacións Biolóxicas (que máis tarde se convertería no Instituto Cajal), e creou outros novos como o Laboratorio de Investigación Física de Blas Cabrera –que máis tarde sería o Instituto Nacional de Física e Química, financiado pola Fundación Rockefeller–, o Laboratorio e Seminario Matemático de Julio Rey Pastor, e unha serie de laboratorios que se situaron nos edificios da Residencia de Estudiantes.

«O logro máis característico da JAE foi levar a cabo un importante programa de renovación científica, pedagóxica e cultural a través da concesión de bolsas»

O logro máis característico da JAE, como xa dixen antes, foi levar a cabo un importante programa de renovación científica, pedagóxica e cultural a través da concesión de bolsas (pensións) para que investigadores, pedagogos e novos estudosos de todas as áreas de coñecemento ampliasen a súa formación no estranxeiro. A idea central da iniciativa das pensións era abrirse ao mundo máis avanzado de Europa e, máis tarde tamén, de Estados Unidos. Os bolseiros deberían, á súa volta, contribuír á penetración e implantación do pensamento científico na sociedade española, aspecto este fundamental para lograr a reforma profunda do país que se perseguía.

O preámbulo do decreto fundacional expresa con toda claridade os seus obxectivos:

O máis importante grupo de melloras que poden levar á instrución pública é aquel que tende por todos os medios posibles a formar ao persoal docente futuro e dar ao actual medios e facilidades para seguir de preto o movemento científico e pedagóxico das nacións máis cultas, tomando parte nel con positivo aproveitamento.

Tamén subliña a necesidade de ofrecer prazas de profesores ou unha contorna estable para que os pensionados puidesen, á súa volta a España, poñer en práctica os coñecementos adquiridos e desenvolver os traballos en que se formaron:

Non esquece, por último, o Ministro que subscribe que necesitan os pensionados, ao seu regreso, un campo de traballo e unha atmosfera favorable en que non se amortezan pouco a pouco as súas novas enerxías e onde poida esixirse deles o esforzo e a cooperación na obra colectiva a que o país ten dereito. Para isto é conveniente facilitarlles, ata onde

sexa posible, o ingreso ao profesorado nas diversas ordes de ensino, previas garantías de competencia e vocación; contar con eles para formar e nutrir pequenos centros de actividade investigadora e de traballo intenso, onde se cultiven desinteresadamente a ciencia e a arte, e utilizar a súa experiencia e os seus entusiasmos para influír sobre a educación e a vida da nosa mocidade escolar.

Este propósito materializouse nos anos seguintes na creación de laboratorios, centros ou seccións, como foron o de Anatomía Microscópica de Nicolás Achúcarro; de Fisioloxía, para Juan Negrín; de Neurofisioloxía, para Gonzalo Rodríguez Lafora; de Histoloxía para Pío del Río Hortega; de Química Xeral, para Luís Calandre; de Química Fisiolóxica para Antonio Madinaveitia e José Miguel Sancristán, e de Bacterioloxía con Paulino Suárez.

E, no campo da xenética, creáronse o Laboratorio de Bioloxía de Antonio de Zulueta, situado no Museo de Ciencias Naturais; a Misión Biolóxica de Galicia para Gallástegui, en Pontevedra, ou a Sección de Xenética, dependente da Cátedra de Patoloxía Xeral da Facultade de Medicina de Madrid, para Jimena Fernández de la Vega.

Os arquivos da JAE foron analizados nun laborioso proxecto de investigación financiado pola Fundación March, en 1980, ao equipo formado por Francisco Laporta, Virgilio Zapatero, Alfonso Ruíz Miguel e Javier Solana, cuxos resultados resumiron en dous artigos publicados na revista *Arbor* en 1987. Este traballo foi a base documental para moitos artigos sobre a materia e para os libros conmemorativos publicados en 2007 con motivo do centenario da JAE.

Segundo J. M. Sánchez Ron (2007), nos seus pouco máis de 30 anos de existencia, ao programa de pensións presentáronse algo máis de 9000 solicitudes e concedéronse aproximadamente 1700 pensións. Unha media de preto de 60 por ano, aínda que o número de pensións concedidas foi moi variable duns anos a outros. Ademais, houbo un importante número (unhas 600) do que se chamou *consideración de pensionado*, que consistía en recibir o apoio da JAE en todo o proceso da pensión a excepción do apoio económico. Tamén houbo pensións colectivas e pensións no interior para traballar en centros de investigación propios da JAE.

Os países de destino das pensións concedidas, segundo J. Formentín e M. J. Villegas (2007), foron principalmente Francia (29 %), Alemaña (22 %), Suíza (14 %), Bélxica (11,8 %), Italia (8 %) e Gran Bretaña (6,3 %). Un 3% foron para os EUA e un 1 % para Arxentina e Marrocos. As áreas máis solicitadas foron Pedagogía, cun 19% das solicitudes, e Medicina cun 18,5%. Preto de 300 pedagogos, desde profesores de universidade ata mestres rurais procedentes de todos os puntos da xeografía española, e con ideoloxías moi diferentes, gozaron máis de 400 pensións. O segundo grupo maioritario de pensionados está constituído polos médicos, dos que 309 gozaron dunha ou varias pensións da JAE. Entre os médicos só atopamos sete mulleres, e unha delas foi a doutora Fernández de la Vega. Outras áreas foron Ciencias Químicas, Físicas e Naturais cun 17 %, Arte cun 10 % e Dereito con outro 10 %. O resto repartiuse entre Historia e Xeografía, Lingua e Literatura, Enxeñaría e Técnica, Socioloxía, Economía, Matemáticas, Psicoloxía, Ciencias Políticas, Arquitectura e Filosofía.

Os mellores intelectuais e científicos españois do primeiro terzo do século XX foron pensionados da JAE. Ademais dos mencionados anteriormente, entre outros moitos podemos destacar a Severo Ochoa, Nóvoa Santos, Jiménez Díaz, Rodolfo Llopis, Claudio Sánchez-Albornoz, Maruja Mallo, Ernesto Halffter, Manuel Azaña, Julián Besteiro, Xabier Zubiri, Leonardo Torres Quevedo, Antonio Machado e Rafael Alberti.

Co comezo da Guerra Civil, as actividades da JAE víronse moi reducidas e moitos dos seus responsables tiveron que exiliarse. A Junta fora moi criticada desde a súa creación por quen se rebelou contra o Goberno da República, sobre todo pola súa conexión coa Institución Libre de Ensino, cuxo carácter laico entraba en conflito coa Igrexa católica. Por iso o 19 de maio de 1938 o goberno de Burgos apresurouse a ditar un decreto franquista polo que se disolvía a JAE e se creaba o Instituto de España, volvendo colocar o que chamaban «a vida doutoral baixo os auspicios da Inmaculada Concepción de María». Con todo, a Junta seguiu funcionando nos territorios republicanos de Madrid, Barcelona e Valencia ata o final da guerra en abril de 1939. Finalmente, por Lei do 24 de novembro de 1939, disolveuse a Junta e creouse o Consello Superior de Investigacións Científicas, a nova institución á que se transferiron todos os centros e competencias da JAE.

Co comezo da Guerra Civil, as actividades da JAE víronse moi reducidas e moitos dos seus responsables tiveron que exiliarse. A Junta fora moi criticada desde a súa creación por quen se rebelou contra o Goberno da República, sobre todo pola súa conexión coa Institución Libre de Ensino, cuxo carácter laico entraba en conflito coa Igrexa católica. Por iso o 19 de maio de 1938 o goberno de Burgos apresurouse a ditar un decreto franquista polo que se disolvía a JAE e se creaba o Instituto de España, volvendo colocar o que chamaban «a vida doutoral baixo os auspicios da Inmaculada Concepción de María». Con todo, a Junta seguiu funcionando nos territorios republicanos de Madrid, Barcelona e Valencia ata o final da guerra en abril de 1939. Finalmente, por Lei do 24 de novembro de 1939, disolveuse a Junta e creouse o Consello Superior de Investigacións Científicas, a nova institución á que se transferiron todos os centros e competencias da JAE.

O impulso da JAE á incorporación de mulleres á ciencia

A JAE impulsou e apoiou especialmente a participación de mulleres nas súas convocatorias, que representaron unha de cada sete pensións solicitadas e unha de cada dez das concedidas. Nos primeiros anos houbo unha maior participación de pedagogas, polo que as mestras, profesoras de Escolas Normais e inspectoras foron máis da metade do total das mulleres pensionadas. Segundo R. Capel e C. Magallón (2007), a participación de mulleres foi aumentando desde o ano 1908, no que só dúas mulleres obtiveron pensións. No decenio seguinte xa representaron o 4% do total, sendo 27 as mulleres bolseiras. Na década de 1920 dobrouse esa porcentaxe, con 50 mulleres bolseiras,

e en 1934 as mulleres pensionadas chegaron a constituír o 12% das pensións concedidas ese ano. Este aumento debeuse a unha maior participación de mulleres universitarias, que empezara a crecer a partir dos anos vinte, e sobre todo ao aumento de pensionadas investigadoras nos campos das ciencias experimentais que tivo lugar ao principio da década dos trinta.

«A JAE impulsou e apoiou especialmente a participación de mulleres nas súas convocatorias, que representaron unha de cada sete pensións solicitadas e unha de cada dez das concedidas»

A progresiva incorporación das mulleres á universidade en España, desde que en 1910 se establecera por decreto a igualdade legal das mulleres para o acceso ás universidades españolas, foi analizada por Carmen Magallón en 1998. Atopou que no curso 1932-33 só representaban o 6,4% do total de estudantes universitarios, cifra que contrasta coa porcentaxe de mulleres pensionadas pola JAE neses mesmos anos. Tamén identificou as pioneiras españolas nas ciencias experimentais a través das pensións da JAE e das bolsas baseadas no acordo de intercambios de profesoras e estudantes entre os Women's Colleges norteamericanos e as universidades españolas. Estas bolsas foron xestionadas pola parte española por un comité formado por María Goyri, Zenobia Camprubí, María de Maeztu –como directora da Residencia de Señoritas–, a doutora Trinidad Arroyo e José Castillejo como secretario da JAE.

Aquelas mulleres foron pioneiras, brillantes e intelixentes. Merece a pena lembrar os nomes dalgunhas das pensionadas que se dedicaron ás ciencias. Na década de 1910, catro mulleres mestras ou profesoras foron bolseiras pola JAE para especializarse no ensino das ciencias en Alemaña, Francia, Bélxica ou Suíza. Entre elas, a educadora vinculada á educación pública en Cataluña, Rosa Sensat. Na década de 1920, con máis universitarias pensionadas, cabe destacar a Margarita Comas, nacida en Alaior, Menorca, pensionada para estudar no Bedford College de Londres, e despois na Sorbona, onde preparará a súa tese de doutoramento en Ciencias Naturais estudando os cromosomas dos paramecios. A Felisa Martín Bravo, nacida en San Sebastián, a primeira española doutora en Física, que obtivo unha pensión para ampliar estudos en Espectrografía de raios X, visitando diferentes universidades americanas, e que en 1932 volveu ser bolseira para estudar Meteoroloxía en Cambridge, Inglaterra. Tamén merecen ser mencionadas as licenciadas en Farmacia Concepción Lazárraga, María Luisa Cañomeras e Josefa Barba Gosé, pensionadas para ampliar estudos de

Química no Barnard College de Nova York, o Bryn Mawr College de Philadelphia e o Pharmacological Laboratory de Londres, respectivamente. Nos primeiros anos 30, entre as pensionadas da JAE destaquei a María del Carmen Martínez Sancho, catedrática do Instituto do Ferrol, que se converteu na primeira doutora en Matemáticas, bolseira para estudar Xeometría multidimensional en Alemaña. A Rosa Herrera Montenegro, licenciada en Farmacia e Ciencias Naturais e directora do laboratorio de química da Residencia de Señoritas, que ampliou estudos no Imperial College de Londres. Á doutora en Farmacia Isabel Torres Salas, pensionada en Alemaña para estudos sobre as vitaminas. E mención especial tamén merece o grupo de doutoras en Química e investigadoras do Instituto Nacional de Física e Química formado por Jenara Arnal Yarza, pensionada para ampliar estudos de Electroquímica en Basilea e en Dresde; Dorotea Barnés González, pensionada para aprender técnicas espectroscópicas aplicadas á análise química en Smith College, Northampton, e en Yale; Pilar de Madariaga Rojo, que ampliou estudos en Espectroscopia e Óptica Física en Vassar College, Nova York e na Universidade de Columbia; Teresa Salazar Bermúdez, que traballou no Laboratorio de Química Física da Universidade de París; e, finalmente, Piedad de la Cierva Viudes, que traballou no Instituto de Física Teórica de Copenhague sobre a transmutación do aluminio por acción dos neutróns rápidos. Todas estas mulleres recibiron o estímulo e o apoio da JAE para o desenvolvemento das súas carreiras científicas. A maioría delas viron truncadas as súas carreiras pola Guerra Civil española, o exilio ou a depuración. Os seus nomes e os seus méritos caeron no esquecemento, por iso é de xustiza lembralas hoxe.

O apoio da JAE á formación e investigación posdoutoral de Jimena Fernández de la Vega, pioneira da xenética humana

Xa durante os seus estudos de Medicina na Universidade de Santiago, Jimena iniciou-se na investigación co profesor Roberto Nóvoa Santos, o seu primeiro mestre e mentor, que sempre a apoiou, ata a morte deste, ocorrida en 1933. Foi pioneira xunto coa súa irmá Elisa, ao ser ambas as primeiras mulleres en cursar a licenciatura de Medicina na Universidade de Santiago de Compostela. Brillante nos seus estudos, Jimena obtivo en 1919 un dos dous premios extraordinarios en Medicina que se concederon ese ano. Trasládouse a Madrid para realizar o doutoramento na Universidad Central (a actual Universidad Complutense), onde realizou a tese de doutoramento titulada *Estudio de la vagotonía infantil por medio del exa-*

men hematológico, baixo a dirección do profesor Gustavo Pittaluga, eminente hematólogo e parasitólogo.

Probablemente por consello do seu director de tese, que era un convencido defensor da importancia do estudo da herdanza biolóxica e da xenética na especie humana, como documentou S. Pinar (2003), ao finalizar o seu doutoramento en 1922 Jimena decidiu completar a súa formación e desenvolver as súas investigacións nese campo, e saíu ao estranxeiro para ampliar os seus coñecementos. O apoio que recibiu da Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas nesa etapa posdoutoral da súa carreira investigadora foi moi importante. Entre 1923 e 1927 a JAE concedeulle pensións para traballar e formarse xunto a prestixiosos investigadores médicos en Berlín, Hamburgo e Viena. Tamén anos máis tarde, cando en 1933 foi nomeada directora da Sección de Xenética e Constitución, adscrita á Cátedra de Patoloxía Xeral de Roberto Nóvoa Santos na Facultade de Medicina de Madrid, volveu solicitar o apoio da JAE co fin de actualizar os seus coñecementos. Nesta ocasión traballou no Instituto di Clinica Medica de Xénova e, posteriormente, no Keiser Wilhelm Institut de Berlín.

En relación coas pensións solicitadas á JAE e o gozo destas, así como o contido dos seus traballos, atopei na bibliografía certas discrepancias e datos confusos referentes ás pensións que obtivo e ás súas estancias nos distintos departamentos en que traballou, que me gustaría aclarar.

Consultando o expediente de Jimena no arquivo da JAE, que se conserva na Residencia de Estudiantes, pode entenderse a confusión xerada polas sucesivas solicitudes e renuncias. Puiden comprobar que, efectivamente, solicita en outubro de 1922 unha pensión á JAE explicando o seu interese por «ampliar os meus coñecementos médicos na escola de F. Kraus e T. Brugsch de Berlín, e estudar con Bauer o interesantísimo problema da constitución e herdanza mendeliana con aplicación á clínica». Concédesele esa pensión por un ano, segundo Real orde do 10 de maio de 1923, pero Jimena non chega a incorporarse para gozala nin a desprazarse a Alemaña nesas datas. Nos meses seguintes, primeiro solicita rehabilitar a pensión. Despois, en decembro dese ano, comunica a imposibilidade de incorporarse e máis tarde, en xaneiro de 1924, solicita que «en caso necesario, dadas as circunstancias polas que atravesaba Alemaña» sexa autorizada a levar a cabo os seus estudos en Suíza. Recibe a autorización da Junta, pero Jimena tampouco se incorpora nesta ocasión. Non temos información das razóns polas que atrasa máis de dous anos a súa saída ao estranxeiro. Puideron ser motivos familiares xa que a súa irmá Elisa, nas mesmas datas, solicita e obtén unha pensión para ampliar a súa formación tamén en Alemaña, pero Elisa tampouco se incorpora, renuncia definitivamente á pensión e desde entón permanecerá en España exercendo a profesión de pediatra.

Julius Bauer, mestre de Jimena durante a súa estada en Viena

Meses máis tarde, Jimena decidirá solicitar unha nova pensión para estudar en Alemaña, Austria e Suíza «o problema da herdanza mendeliana con aplicacións á clínica». Concédesele esta pensión por Real orde do 25 de novembro de 1924, e esta vez si se incorpora en xaneiro de 1925 a Berlín, onde traballará e estudará co profesor Theodor Brugsch «varias preguntas sobre constitución, problema tan intimamente ligado coa herdanza», segundo expresa na súa solicitude de pensión. Despois de ampliar por outros seis meses esta pensión, e probablemente xa en contacto con Hermann Poll, director do Seminario para Estudos da Herdanza do Instituto Anatómico e Xenético da Universidade de Hamburgo, Jimena diríxese á JAE solicitando que se lle prorrogue a pensión, que finalizaría o 20 de xaneiro de 1926, para trasladarse a Hamburgo «co obxectivo de coñecer como se aborda a herdanza na investigación experimental con vexetais e animais», e como sería posible levar a cabo experimentos para «a recta interpretación en patoloxía humana». En apoio da petición de Jimena, tamén dirixen cadansúa carta ao presidente da JAE os profesores Poll e Gustavo Pitta-luga. Obtén, así, a ampliación da súa pensión por un ano máis e, ao final dese período, trasládase a traballar con Julius Bauer, quen, segundo consta no arquivo da JAE, certifica por carta que Jimena traballou no seu laboratorio de Viena desde o 15 de novembro de 1926 ao 28 de xaneiro de 1927.

Jimena realiza estadias en Berlín, Hamburgo e Viena, nalgúns dos centros de referencia en Europa sobre o estudo da herdanza e a xenética

En Berlín, Jimena estudou biometría e realizou prácticas clínicas cos doutores Kraus e Brugsch, autores da teoría da persoa e destacados eugenistas, defensores dos estudos constitucionais e da investigación sobre as relacións entre constitución e herdanza. En Hamburgo foi onde Jimena realizou os experimentos con *Drosophila* xunto a Hermann Poll, un dos médicos con mellor formación en xenética e na súa aplicación á medicina. Aprendeu os fundamentos do método de estudos de xemelgos para determinar se unha característica fisiopatolóxica é hereditaria e en que contía, e resumiu como abordar o estudo da herdanza na especie humana, na que non é posible aplicar a metodoloxía experimental mendeliana. Froito desta aprendizaxe, nas súas publicacións posteriores explicou que o estudo da herdanza humana «require establecer o paralelismo que a observación experimental pode ofrecer co home; estudar a este, por unha banda, cos métodos do estudo xenealóxico dos seus descendentes e ascendentes familiares e, por outra, mediante a análise xemelgar, e, por último, aplicar os cálculos estatísticos».

Á súa volta a Madrid en febreiro de 1927, Jimena presentou á Junta unha Memoria, a título de informe final da súa pensión, sobre os seus estudos e traballos realizados durante os dous anos que permaneceu entre Berlín, Hamburgo e Viena. Os seus traballos *Drosophila y mendelismus* e *Biología y Patoloxía Gemelar* foron avaliados por Antonio de Zulueta. Respecto ao primeiro, Zulueta considera interesante a realización dos dous experimentos feitos, aínda que sinala que «se refiren a un dos casos máis coñecidos de herdanza ligada ao sexo», polo que considera que o traballo non achega resultados novos. Sobre o segundo, valora «a laboriosidade do traballo sobre o interesante asunto, do que non deduce que a autora realizase traballo de investigación ou de carácter práctico sobre a materia». Esta opinión de Zulueta pode explicarse pola distancia entre a investigación naturalista, onde é posible o traballo experimental aplicando a metodoloxía mendeliana, e o ámbito médico, onde non é posible realizar este tipo de experimentos. A pesar da opinión de Zulueta, Jimena publica ao ano seguinte o traballo sobre *Drosophila no Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, e antes unha recensión sobre o «Estado actual de nuestros conocimientos acerca de la biología y patología gemelar en sus relaciones con los problemas de la herencia» (*Los Progresos de la Clínica*, vol. 192, 1927, pp. 873-884), demostrando así un empeño exemplar pola difusión dos coñecementos que adquire mediante os seus estudos e experimentos.

O terceiro traballo que presentou á JAE recolle o experimento realizado xunto a Bauer sobre «Los procesos de difusión entre la sangre y los tejidos con el método de la fluoriscina», do que comenta a necesidade de continuar no futuro para obter conclusións máis precisas, e adxunta a recensión en alemán publicada polo seminario clínico de Viena onde traballou. Sobre este traballo non hai avaliación nos arquivos da JAE.

Probablemente a opinión de Zulueta influíu nas dificultades que atopou Jimena para que se crease un centro específico ou laboratorio onde desenvolver os coñecementos adquiridos nas súas estancias no estranxeiro, como se expresaba no preámbulo do decreto polo que se creou a JAE. Nesa época, a aplicación dos conceptos e principios xenéticos na especie humana circunscribíase ao estudo da herdanza en familias e xenealoxías, e á identificación do carácter hereditario de patoloxías ou outras características mediante o estudo de xemelgos. A súa aplicación á clínica necesitaría importantes avances no coñecemento e o desenvolvemento de novas tecnoloxías, polo que non despertaron interese entre a maioría dos médicos da época.

En consecuencia, Jimena incorporouse ao Hospital Xeral de Madrid e ao Laboratorio Central

de Investigacións Clínicas que o seu director de tese de doutoramento, o Dr. Gustavo Pittaluga, dirixía na Facultade de Medicina de Madrid. Tamén realizou outros traballos en colaboración co seu primeiro mestre, Nóvoa Santos, desde que este se trasladou á Universidad de Madrid en 1928 ao gañar a Cátedra de Patoloxía.

Xunto ao eminente hematólogo investigou a herdanza dos grupos sanguíneos. Publicou un resumo crítico sobre o libro *La serología constitucional y la investigación de los grupos sanguíneos* e outros traballos posteriores (J. Fernández de la Vega 1930a e 1930b). Tamén estudou casos de hemofilia (J. Fernández de la Vega 1928 e 1929), nos que explicou que se trata dunha enfermidade debida a un factor mutado localizado no cromosoma X, e definiu como «condutora» á nai portadora do factor mutado, explicando de forma mendeliana por que non manifestaba a enfermidade.

Animada polo Dr. Marañón, Jimena traduciu do alemán o libro do estudoso da patoloxía constitucional, xenetista e euxenista Julius Bauer *Herencia y constitución* (na Colección-Marañón, Manuel Marín, editor, Barcelona-Provenza, 1930). O autor agradece no prólogo a súa satisfacción porque Marañón publicase o seu libro «co fin de iniciar e espertar a atención dos médicos españois cara a estes problemas» e «á miña discípula Jimena F. de la Vega, que se molestou en realizar o traballo da tradución». O libro equipara a composición corporal –é dicir, o conxunto de propiedades e caracteres que posúe un individuo– co fenotipo. E considérao formado por dúas partes: constitución e condición, sendo a constitución a parte que transmite o plasma xerminal. Neste contexto, describe as leis experimentais mendelianas, pero recoñece que na especie humana hai que substituír o estudo experimental polo estudo de árbores xenealóxicas. Tamén explica a importancia do estudo de xemelgos univitelinos xa que neles se pode identificar o papel que o plasma xerminal desempeña na transmisión da disposición individual para certas enfermidades. Aborda, así mesmo, a feno-

Cuberta de *Herencia y constitución*, tradución da obra de Bauer realizada por Jimena Fernández de la Vega

menoloxía constitucional, as súas anomalías e dexeneración. E dedica o último capítulo a raza e sociedade.

Probablemente no contexto da tradución deste libro se produciu a invitación para dar unhas conferencias en Madrid a J. Bauer e a H. Poll, e no transcurso desta visita é cando tivo lugar a recomendación ao fisiólogo Augusto Pi i Suñer, por entón membro do Consello de Cultura do Ministerio de Instrución Pública, para que se lle ofrecese á Dra. Fernández de la Vega un centro onde proseguir e desenvolver os traballos de investigación nos que se formou como pensionada da JAE. A cousa non debeu ser fácil, pero creouse, finalmente, un par de anos máis tarde, en 1933, a Sección de Xenética e Constitución, dependente da Cátedra de Patoloxía de Nóvoa Santos na Facultade de Medicina de Madrid, da que Jimena foi nomeada directora.

Nese mesmo ano 1933 tiveron lugar en Madrid as Primeiras Xornadas Euxénicas Españolas, nas que, de novo, Jimena tivo a oportunidade de difundir os coñecementos adquiridos nos seus anos de pensionada da JAE e nos contactos que mantiña cos seus mestres da época.

A euxénese pretendía o perfeccionamento da humanidade impulsando a reprodución dos individuos mellor dotados e reprimindo a dos que presentaban calidades indesexables. O seu creador, Francis Galton (1822-1911), antropólogo e xeógrafo británico, elaborou recursos estatísticos matemáticos para estudar caracteres humanos e creou a biometría, un campo que analiza estatisticamente as variacións observadas en caracteres hereditarios que presentan variación continua, como a estatura e o peso. Estudou caracteres como a aptitude para a música ou o liderado dentro de familias e concluíu que se herdaban sen influencia do ambiente. Baseándose na teoría de Darwin, de quen era primo, pensou que o concepto de selección natural podía utilizarse conscientemente para mellorar a especie humana.

A principios do século XX estendéronse polos países europeos e americanos movementos euxenistas que pretendían mellorar os trazos das futuras xeracións mediante técnicas positivas e negativas. Os máis extremos conseguiron que se ditasen leis para a esterilización dos individuos «indeseexables», como foi o caso dos EUA ou o das esterilizacións masivas en Suecia. En Alemaña, ao principio a euxénese orientouse á «hixiene da raza» e fusionouse coa nova ciencia xenética. Pero máis adiante, co réxime nazi, deu lugar a unha campaña que levou primeiro á esterilización e despois á eliminación sistemática dos considerados socialmente defectuosos. E acabou sendo utilizada para tentar exterminar grupos étnicos enteiros como xudeus e xitanos, nunha das páxinas mais vergoñentas da historia da humanidade.

Os eugenistas españois foron maiormente de orientación hixienista. As Xornadas de Madrid constituíron un evento de gran repercusión; os organizadores consideraban que debía abordarse desde unha perspectiva multidisciplinar, coa participación de biólogos, médicos, fisiólogos e patólogos, pero tamén desde o dereito, a filosofía, a economía, a política e a moral. Interviñeron máis de cincuenta intelectuais e especialistas, entre eles Fernández de los Ríos, Nóvoa Santos, Marañón, Zulueta, Jiménez de Asúa, García Lorca ou Alberti, e contaron na súa clausura co presidente do Goberno, Manuel Azaña.

A intervención de Jimena F. de la Vega, que versou sobre «La herencia biológica en el hombre», comprendía dúas partes: I. Herdanza dos caracteres psicolóxicos e II. Selección e contraselección. Tratou a transmisión mendeliana de caracteres psicolóxicos como a capacidade musical, o xenio ou as tendencias criminais, insistindo na necesidade de profundar neste tipo de herdanza mediante o estudo de xemelgos, na aplicación de métodos estatísticos e a construción de árbores xenealóxicas. Mostrouse contraria ás medidas de prohibicións de matrimonios e ás esterilizacións masivas argumentando razóns xenéticas como o valor evolutivo da variación. E tamén destacou as vantaxes da mestura xenética entre razas diferentes para a evolución da especie. I. Delgado (2007) subliñou o valor das achegas tanto de Jimena como doutra muller, Margarita Comas, mestra, pedagoga e experta na didáctica das ciencias, tamén pensionada pola JAE. Comas alegou que os coñecementos sobre a herdanza xenética eran limitados para servir de base a medidas que se mesturaban cos prexuízos e o racismo, e defendeu a educación como a maneira máis eficaz de mellorar a especie humana. As intervencións destas dúas mulleres contrastaban co pobre coñecemento da xenética que manifestaron nas súas intervencións outros médicos participantes, e que contiñan os textos médicos da época, segundo analizou R. Álvarez Peláez (2007).

Unha vez que foi nomeada directora da Sección de Xenética, Jimena decidiu actualizar os seus coñecementos e solicitou o apoio da JAE para novas estadias no estranxeiro

Unha vez que foi nomeada directora da Sección de Xenética recentemente creada, Jimena considerou necesario actualizar os seus coñecementos, para o que, de novo, buscou o apoio da JAE. Nesta ocasión solicitou unha pensión para «facen novos estudos en Alemaña e Italia, por ter ao seu cargo un seminario de estudos sobre herdanza e constitución». Argumentou «ser pensionada anteriormente en 1925 e 1926 para estudar estes mesmos problemas, e publicar distintos traballos de investigación sobre estas e outras materias». A Junta concedeulle de novo unha pensión por Real

orde do 15 de xullo de 1933, rehabilitada o 5 de xaneiro de 1934, por sete meses, e aínda prorrogada por dous meses máis, o que solicitou «a fin de terminar os seus traballos».

Durante o gozo desta nova pensión da JAE, Jimena permaneceu un semestre do curso académico 1933-34 estudando endocrinoloxía e constitución no Instituto di Clinica Medica de Xénova, co seu director, Nicola Pende. E, a continuación, trasladouse a Berlín para traballar con Eugen Fischer, director do Keiser Wilhelm Institut, onde investigou a herdanza das formas dos glóbulos vermellos utilizando o método xemelgar. Destes traballos non achegou memoria á Junta, nin se coñece a súa publicación. No arquivo da JAE si constan senllos escritos. Un do Dr. Pende, no que certifica o seguimento do curso e o traballo de investigación sobre endocrinoloxía e constitución, e onde subliña «a perfecta preparación para a investigación científica e gran cultura clínica» de Jimena. O segundo, do Dr. Fischer, subliña a importancia de comprobar a herdanza dos grupos sanguíneos pola súa grande utilidade na medicina práctica e anuncia a publicación do traballo de Jimena co título «Preguntas sobre a herdanza dos eritrocitos».

O novo intento de Jimena por desenvolver unha investigación en profundidade sobre herdanza e xenética humana viuse frustrado cando, á súa volta a Madrid a finais de 1934, comprobou a falta de apoio á Sección de Xenética que ela dirixía. A morte prematura de Nóvoa Santos, de cuxa Cátedra de Patoloxía dependía, foi probablemente a razón máis importante. E coa perseveranza que a caracterizou, continuou estudando, aprendendo e difundindo os seus coñecementos.

A mellor proba diso son os dous libros que publicou en 1935 e en 1963. O primeiro deles, *La herencia fisiopatológica en la especie humana* (Espasa-Calpe, Madrid, 1935), pode considerarse o primeiro libro de xenética humana escrito en español. O seu contido, baseado no curso que Jimena impartiu no seminario do Instituto de Patoloxía Médica do Hospital Xeral de Madrid, dirixido polo Dr. Marañón, empeza cunha análise crítica da metodoloxía constitucional e defende a importancia das análises hereditarias mediante a utilización do método xemelgar e o exame das familias. A continuación explica a aplicación das leis de Mendel á fisiopatoloxía humana –baseándose, entre outros, nos traballos en que Eugen Fischer demos-

Cuberta de *La herencia fisiopatológica en la especie humana*

trou que caracteres como a cor dos ollos, a cor do pelo, a estatura, os índices craniais etc. seguen as leis mendelianas–, a herdanza dominante e recesiva no home, a herdanza ligada ao sexo, e o significado biolóxico e patolóxico das mutacións. É interesante sinalar que, no prólogo, moi eloxioso respecto ás leccións impartidas por Jimena, Marañón segue defendendo a validez do enfoque constitucional, argumentando que «o fracaso da ciencia da constitución, que a doutora Jimena comenta nestas leccións, e que de forma certa interpreta como fracaso dos métodos e non da ciencia mesma...», o que pon de manifesto o pensamento dominante entre os médicos españois da época.

O segundo libro, *Teoría de la herencia y herencia molecular*, publicado en 1963 pola editorial Paz Montalvo, de Madrid, revela que Jimena nesas datas se reincorporou ao seu posto de directora da Sección de Xenética, dependente, agora, da cátedra do profesor Bermejillo, tal como aparece no libro. Aínda que non me consta documentación directa respecto diso, segundo distintas autoras (R. Álvarez Peláez (2007), L. González Vázquez e M. Gómez Fuentes (2018), cando comezou a Guerra Civil Jimena marchou a Sotillo de la Adrada, e despois a Vilagarcía e a Santiago, onde traballou no hospital de San Caetano. Tamén se publicou que en 1954 opositou ao «corpo de baños» e ocupou a dirección de distintos balnearios españois. Descoñezo en que momento reingresou no seu posto da Facultade de Medicina, como fai constar nesta

publicación de 1963, pero é evidente que continuou estudando e seguindo os avances da xenética que expuxo neste libro.

Na introdución explica Jimena que «os avances da xenética nestes últimos anos inducíronnos a pensar na conveniencia de realizar un resumo das principais achegas que á medicina fixo esta nova rama da bioloxía». A continuación, dedica cada capítulo a un dos seus mestres ou referentes. O primeiro, un exame crítico da situación actual da xenética e as súas controversias, «ao profesor Roberto Nóvoa Santos, o meu primeiro mestre». Cando explica as leis de Mendel e a súa comprobación na fisioloxía e a patoloxía humanas, «ao profesor Heinrich Poll, de Hamburgo, a cuxo lado aprendemos as bases e o método destes coñecementos». O capítulo sobre o xogo das combinacións cromosómicas, as súas aberracións e consecuencias dedícao «ao profesor Gregorio Marañón coa máis profunda gratitude». Cando fala do xene,

Cuberta de *Teoría de la herencia y herencia molecular*

a súa estrutura fisicoquímica e o seu quefacer fisiolóxico, faino «ao profesor Severo Ochoa, cuxo fundamental descubrimento se cita nestas páxinas». E no que explica a herdanza molecular, falando das hemoglobinas, menciona «ao gran hematólogo e mestre inesquecible, profesor Gustavo Pittaluga».

Por que Jimena non culmina unha brillante carreira no campo da xenética humana e por que abandona a investigación?

Na súa carreira de investigación é de destacar a súa perseveranza e, sobre todo, a súa visión ao comprender a importancia dos estudos da herdanza e da xenética humana e a súa aplicación á clínica, materia na que, como vimos, tratou de afondar a través das súas estancias e traballos con destacados médicos en distintos países europeos.

As opinións emitidas polos seus profesores e mestres, así como polos prestixiosos investigadores estranxeiros cos que colaborou, foron moi positivas. As súas publicacións, en particular os dous libros mencionados, poñen de manifesto unha ampla formación, o bo coñecemento das materias en que traballa e o seu criterio propio, fundamentado nunha sólida cultura intelectual. E, con todo, Jimena non culminou a súa carreira como investigadora e xenetista, como sería de esperar pola súa capacidade e pola súa ampla preparación.

Seguramente hai moitas razóns que o expliquen; sen dúbida foron importantes as ideas dominantes no ámbito médico e o escaso interese e comprensión dos médicos españois da época pola xenética, como ela mesma comentou nunha entrevista pouco antes da súa morte (J. García Martínez 1984). Tamén tivo que pesar o feito de ser muller nun medio completamente masculino, no que as opinións sobre a inferioridade intelectual das mulleres eran xeneralizadas, mesmo entre os seus colegas e mestres. É paradoxal, como sinala X. A. Fraga (2018), que Nóvoa Santos, autor do libro titulado nada menos que *A indigencia espiritual del sexo femenino* e subtitulado *Las pruebas anatómicas, fisiológicas y psicológicas de la pobreza mental de la mujer. Su explicación biológica*, prestase, con todo, un decidido apoio ás irmás Fernández de la Vega, e en particular a Jimena ao longo de toda a súa carreira investigadora.

Sen dúbida tamén influíu a dificultade de investigar en xenética humana mediante a metodoloxía experimental mendeliana e morganiana, que foi a ferramenta fundamental dos primeiros xenetistas que traballaban con animais e plantas. E, neste sentido, Jimena foi unha adiantada á súa época, interesouse e comprendeu a importancia da investigación da nova ciencia no ámbito humano, pero non dispuxo das técnicas e metodoloxías necesarias para desenvolvela.

A investigación en xenética humana non puido avanzar ata que se desenvolveron técnicas citoxenéticas que permitiron a visualización dos cromosomas humanos e se puideron relacionar as súas alteracións numéricas ou estruturais con patoloxías ou síndromes, o que se conseguiu coa técnica que Tjio e Levan publicaron en 1956. En realidade, foi Tjio quen a desenvolveu e a presentou no Primeiro Congreso Internacional de Xenética Humana, realizado en Copenhague ese mesmo ano. Demostrou que o número de cromosomas humanos é 46, e non 48 como se cría ata entón, contribuíndo a un gran desenvolvemento da citoxenética humana, unha de cuxas primeiras aplicacións foi a identificación da trisomía 21 como causa da síndrome de Down que publicou Lejeune en 1959.

A Guerra Civil influíu na fin da súa carreira científica, pero mantivo o seu interese e curiosidade, estudando e coñecendo en profundidade os primeiros avances da xenética humana

E, sobre todo, o desenvolvemento da xenética humana tivo que esperar á adquisición das técnicas moleculares que se iniciaron coa identificación do ADN como o material hereditario, o desciframento da súa estrutura, os procesos de transcrición e tradución da información xenética, e o desciframento do código xenético, avances que se produciron nas décadas de 1950 e 1960. O impulso definitivo veu coas tecnoloxías do ADN recombinante na década dos 70, o inicio do proxecto do xenoma humano lanzado nos 80 e todo o conxunto de tecnoloxías moleculares que non deixaron de medrar ata os niveis extraordinarios cos que hoxe conta a investigación científica neste campo.

Por último, non pode esquecerse que o abandono dos seus traballos de investigación tivo que ver coa Guerra Civil española e as súas consecuencias posteriores. En 1936 Jimena marchou de Madrid e ao acabar a guerra os principais apoios cos que contaba na Facultade de Medicina, o profesor Pittaluga e o Dr. Marañón, exiliáronse. Aínda que nalgún momento debeu reincorporarse ao seu posto na Sección de Xenética da Cátedra de Patoloxía de Madrid, como ela mesma fai constar no libro que publicou en 1963, nunca volveu á investigación científica. Pero, como demostra o seu último libro, mantivo o seu interese e curiosidade, seguiu estudando e, coa súa probada capacidade intelectual e compromiso coa difusión do coñecemento, chegou a coñecer en profundidade os primeiros avances da xenética humana e a difundilos.

Referencias bibliográficas

- ÁLVAREZ PELÁEZ, Raquel (2007): «La Genética y la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas», *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, LIX: 2, xullo-dецembro, 163-180.
- BUGALLO, Ánxela (2013): «Jimena Fernández de la Vega». Publicado o 10/11/2013, en *Álbum de Galicia*, Consello da Cultura Galega. <http://consellodacultura.gal/album-de-galicia/detalle.php?per-soa=22223>
- CABRERA, M. (2007): «Introducción», en José Manuel Sánchez Ron / Antonio Lafuente (coord.): *El laboratorio de España. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 1907-1939*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales / Amigos de la Residencia de Estudiantes.
- CAPEL MARTÍNEZ, R. / C. MAGALLÓN PORTOLÉS (2007): «Un sueño posible: la JAE y la incorporación de las españolas al mundo educativo y científico», en J. M. Sánchez Ron / A. Lafuente (coords.), *El laboratorio de España. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 1907-1939*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales / Amigos de la Residencia de Estudiantes, 223-249.
- DELGADO ECHEVARRÍA, Isabel (2007): *El descubrimiento de los cromosomas sexuales. Un hito en la historia de la Biología*, Madrid, CSIC.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1928): «Experimentos de Genética en Drosophila, efectuados en el Instituto Anatómico de Hamburgo», *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, 237-242.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1928-1929): «Consideraciones sobre las hemodistrofias: a propósito de un caso», *Anales del Servicio de Patología Médica del Hospital General de Madrid*, 10, 224-231.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1929): «Consideraciones etiológicas y patogénicas sobre un caso de hemofilia», *Archivos de Cardiología y Hematología*, 10, 185-190.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1930a): «Contribución a la solución del problema de la herencia de los grupos sanguíneos», *Archivos de Cardiología y Hematología*, 9, 295-313.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1930b): «Grupos Sanguíneos», *Archivos de Cardiología y Hematología*, 11, 300-302.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1933): «Herencia de los caracteres psicológicos», *Archivos de Neurobiología*, 13, 405-417.

- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1934): «La herencia biológica en el hombre. I. Herencia de los caracteres psicológicos. II. Selección y contraselección», en E. Noguera / L. Huerta (eds.), *Genética, eugenesia y pedagogía sexual. Libro de las Primeras Jornadas Eugénicas Españolas*, Madrid, Morata, 159-181.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1935): *La herencia fisiopatológica en la especie humana*, Madrid, Editorial Espasa-Calpe.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1963): *Teoría de la herencia y herencia molecular*, Madrid, Editorial Paz Montalvo.
- FORMENTÍN, J. / M. J. VILLEGAS (2007): «Las pensiones de la JAE», en M. A. Puig-Samper Mulero (ed.), *Tiempos de Investigación. JAE-CSIC, cien años de ciencia en España*, Madrid, CSIC, 95-102.
- FRAGA, Xosé A. (2018): *Genio indomable. Roberto Nóvoa Santos*, A Coruña Espacio Cultura Editores, 2009.
- GARCÍA MARTÍNEZ, J. (1984): *Aportaciones a la historia de la genética española (1920-1936)*. Trabajo presentado para optar ao grao de licenciado en Bioloxía pola Universidad Complutense de Madrid. Inédito.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, L. / M. GÓMEZ FUENTES (2018): «Pioneras de la medicina en Galicia: las hermanas Fernández de la Vega y Olimpia Valencia», *Galicia Clin*, 79:4, 147-150.
- LAPORTA, F. J. / A. RUÍZ MIGUEL / V. ZAPATERO / J. SOLANA (1987): «Los orígenes culturales de la Junta para Ampliación de Estudios», *Arbor*, CXXVI:493, Madrid, 17-87.
- MAGALLÓN PORTOLÉS, C. (1998): *Pioneras españolas en las ciencias. Las mujeres del Instituto Nacional de Física y Química*, Madrid, CSIC.
- ORDÁS, A. (2003): «Cruz Gallástegui, pionero de la mejora genética de plantas», en M. Candela (ed.), *Los orígenes de la genética en España*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 299-326.
- PINAR, S. (2002): «The Emergence of Modern Genetics in Spain and the Effects of the Spanish Civil War (1936-1939) on its Development», *Journal of the History of Biology*, 35, 111-148.
- PINAR, S. (2003): «La genética española en la primera mitad del siglo XX», en M. Candela (ed.), *Los orígenes de la genética en España*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 15-69.
- PINAR, S. / F. J. AYALA (2003): «Antonio de Zulueta y los orígenes de la Genética en España», en M. Candela (ed.), *Los orígenes de la genética en España*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 165-201.

- SÁNCHEZ RON, J. M. (2007): «La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (1907-2007)», en José Manuel Sánchez Ron / Antonio Lafuente (coords.), *El laboratorio de España. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 1907-1939*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales / Amigos de la Residencia de Estudiantes, 65-125.
- TJIO J. H. / A. LEVAN (1956): «The chromosome number of man», *Hereditas*, 42, 1-6.

Jimena Fernández de la Vega e a xenética

Ángel Carracedo

Membro da Real Academia Galega de Ciencias

Catedrático da Universidade de Santiago de Compostela

Logo de ler as excelentes revisións da obra de Jimena Fernández de la Vega que se mostran ao final, pouco podo achegar alén de facer un resumo das súas contribucións e do contexto do seu traballo.

O que máis me admira de Jimena é o adiantada que foi ao seu tempo e que practicamente un século antes decidise, ao rematar a carreira, o que poucos estudantes con vocación de investigación son quen de facer hoxe en día.

Non sei o que a impulsou á decisión de estudar a incipiente xenética e intuír que as leis de Mendel –que foran redescubertas por Hugo de Vries (Holanda), Carl Correns (Alemaña) e Erich von Tschermak-Seysenegg (Austria) no ano 1900, e que empezaban a ter probas claras do seu valor científico en organismos modelo, pero moi simples– poderían ter importancia para explicar a enfermidade humana.

Hoxe vivimos en plena revolución das aplicacións da xenómica en Medicina da man da medicina personalizada ou de precisión, pero isto era impensable hai un século. Nin tan sequera era esperable, cando eu empecei a traballar en xenética hai uns corenta anos, que esta fose ser tan esencial para explicar non só as enfermidades mendelianas herdables senón tamén a enfermidade común.

Eran tempos iniciais da xenética e, daquela, Reino Unido e Alemaña lideraban a investigación no campo. E alá se foi a Alemaña, supoño que aconsellada seguramente por Nóvoa. Así, entre 1923 e 1927, cunha bolsa da JAE (Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas) marchou para realizar estudos de «herdanza mendeliana con aplicación a clínica». A JAE foi unha institución creada en 1907 no marco da Institución Libre de Enseñanza, para promover a investigación e a educación científica en España. Foi presidida por Santiago Ramón y Cajal desde a súa fundación ata a súa morte en 1934. Desmantelada en 1939 logo da Guerra Civil, creouse a partir da súa estrutura o que é hoxe o Consello Superior de Investigacións Científicas (CSIC).

Jimena, que dominaba o alemán, foi traballar cun famoso internista director do hospital da Charité en Berlín, Friedrich Krauss, que é destacado por introducir a electrocardiografía en Alemaña. Traballou alí tamén cun discípulo de Krauss, Theodor Brugsch. Krauss e Brugsch publicaron un libro en 19 tomos, *Spezielle Pathologie und Therapie* (1919-1929), que foi libro de texto de medicina interna en Alemaña moitos anos. A Brugsch interesáballes a xenética e, de feito, hai unha síndrome xenética que leva o seu nome (similar á síndrome de Turaine-Solente-Golé, mais sen acromegalia), pero seguramente o que máis puido aprender alí foi medicina clínica.

«Eran tempos iniciais da xenética e, daquela, Reino Unido e Alemaña lideraban a investigación no campo.

E alá se foi Jimena a Alemaña, aconsellada seguramente por Nóvoa»

Jimena contactou en Berlín con Erwin Baur. Este era un dos máis famosos xenetistas da época, pai da viroloxía e que descubriu a herdanza dos plastos. Era claramente partidario da euxeñese e o seu libro *Grundriss der menschlichen Erblchkeitslehre und Rassenhygiene*, que escribiu con Fritz Lenz e Eugen Fischer, influíu enormemente nas teorías raciais de Adolf Hitler. Á parte disto, estaba convencido da importancia da xenética en medicina e de que moitas patoloxías se podían explicar por anomalías nos cromosomas, como acontecía na *Drosophila*, un organismo modelo. Así o explica en «Importancia de la genética para la patología humana», unha conferencia ditada na Sociedad Médica de Chile o 12 de novembro de 1930.

Bauer aconsellou a Ximena que fose a Hamburgo a traballar co profesor Hermann Poll, director do Seminario para Estudos da Herdanza do Instituto Anatómico e Xenético da Universidade de Hamburgo.

O caso de Hermann Poll merecería un capítulo á parte. Foi un dos mellores xenetistas do mundo naquela época e pasou de estudos morfolóxicos en antropoloxía física a estudos de xenética comparada e de poboacións, e foi pioneiro en estudos de xemelgos. Poll, tamén convencido euxeñista, coma tantos naquela época e non só en Alemaña, foi vítima irónica e trágica das políticas que axudou a poñer en práctica porque era xudeu e tivo que exiliarse en Suecia, onde morreu ao pouco de chegar.

En todo caso, fóra das ideas euxeñéticas do seu mestre, non podía ter Jimena en Alemaña seguramente mellor mentor para aprender xenética. Alí fixo un traballo en *Drosophila* precioso, do

estilo dos problemas que se lles poñen agora aos estudantes de xenética, pero facendo ela os experimentos e cun cálculo estatístico moi notable para a época. Tratábase de ver a herdanza ligada ao sexo cruzando unha femia de *Drosophila* de ollos vermellos cun macho mutante de ollos brancos e facendo logo diversos entrecruzamentos.

Con Poll fixo un estudo sobre *Biología y Patología Gemelar en sus relaciones con los problemas hereditarios*. É o que chamariamos hoxe una revisión, pero moi ben feita e achegando, ademais, ideas orixinais. A idea era aplicar o que se tiña comprobado das leis de Mendel na patoloxía humana e, para iso, os estudos de xemelgos univitelinos e bivitelinos eran moi prometedores (e seguen sendo esenciais para determinar a herdabilidade das enfermidades). A verdade é que, para a enfermidade mendeliana autosómica ou ligada ao cromosoma X, os modelos aplicábanse perfectamente como ela demostra, incidindo, ademais, na importancia de facer ben as árbores familiares. Outra vez se adianta ao seu tempo Jimena cando, nunha nota manuscrita, menciona a publicación do libro de H. P. Muller (1925) sobre a herdanza dos trastornos mentais, indicando que os test que se realizaban non eran o método apropiado para distinguir o xenotípico do fenotípico porque a educación e outros factores influían notablemente. Aínda que a herdabilidade, é dicir, a varianza xenética no total da varianza xenética e ambiental, dos trastornos mentais é moi alta, e grazas ás novas tecnoloxías xenómicas ímola pouco a pouco entendendo, está limitada aínda hoxe en día pola dificultade de definición do fenotipo.

A verdade é que Jimena non puido ter mellor formación e estar mellor preparada para comezar a desenvolver unha carreira brillante de investigación.

En 1927, en febreiro, presentou á JAE a súa memoria da bolsa con estes dous traballos: *Estado actual de la Biología y Patología Gemelar en su relación con los problemas hereditarios* (Hamburgo, 1926) e *Drosophila y mendelismus* (Hamburgo, 1927).

«Jimena non puido ter mellor formación e estar mellor preparada para comezar a desenvolver unha carreira brillante de investigación»

Os informes e os traballos foron avaliados polo profesor Antonio de Zulueta, que se mostrou bastante crítico, sobre todo porque lle parecía que faltaban citacións doutros autores americanos. O traballo do estado actual da bioloxía e patoloxía dos xemelgos parecía moi laborioso, pero seguramente estaba afeito a traballos de investigación máis básicos e non tan aplicados. Zulueta foi

un dos pioneiros da xenética en España, traduciu as obras de Mendel e investigou nun coleóptero a herdanza ligada ao cromosoma Y. Tamén nisto vexo unha correlación coa vida de hoxe, en que moitas veces hai críticas inxustas por diferentes maneiras de entender a investigación.

En calquera caso, os eloxios que recibiu dos seus mentores en Alemaña e España compensaron as críticas do revisor e mesmo, e a pesar do seu informe, se publicou no *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural* en 1928 o seu artigo titulado «Experimentos de Genética en Drosophila, efectuados en el Instituto Anatómico de Hamburgo».

O apoio de xente tan eminente como Marañón, Nóvoa Santos e Pittaluga foi clave. Gregorio Marañón e Roberto Nóvoa Santos non precisan introdución ningunha. Gustavo Pittaluga foi un italiano, fichaxe de Ramón y Cajal (só agora, un século despois, empeza a recuperarse a captación de talento), que acabou sendo catedrático de Parasitoxía e Patoloxía Tropical da Universidad de Madrid e liderou a loita contra o paludismo en España. Exiliado por mor da Guerra Civil a Francia e logo a Cuba, acabou alí a súa importante carreira científica. Nel, Jimena sempre tivo un apoio claro.

Neses anos Jimena traduciu ao español a obra de Bauer e publicou artigos en 1928 e 1929 nos *Anales del Servicio de Patología Médica* (Hospital Xeral de Madrid), *Archivos de Cardiología y Hematología* e en *Archivos de Neurobiología*, mentres traballaba no Instituto de Patoloxía Médica do Hospital Xeral de Madrid e no Laboratorio Central de Investigacións Clínicas da Facultade de Medicina de Madrid, dirixido polo Dr. Pittaluga.

A nova xenética aínda non era moi entendida fóra de círculos de investigación en bioloxía, e menos nas súas potenciais aplicacións médicas.

A recomendación de Hermann Poll ao fisiólogo Pi i Suñer, daquela membro do Consello da Cultura do Ministerio de Instrución Pública, no curso dunhas conferencias en Madrid, foi clave para que en 1933 fose creada a Sección de Xenética e Constitución da Facultade de Medicina de Madrid, dependente da Cátedra de Patoloxía de Nóvoa Santos, da que Jimena foi nomeada directora-xefa.

Non sei o porqué da decisión de Jimena de marchar de novo fóra, con outra bolsa da JAE, aínda que podo imaxinalo. Seguramente polo seu afán de seguir aprendendo e formándose cos mellores, e tamén pola falta de comprensión da importancia da xenética no contorno. Así, marchou a traballar con Nicola Pende, o director, naquel tempo, do Istituto di Clinica Medica de Xénova. Este científico foi un dos pais da endocrinoloxía, moi influído polas ideas de Lombroso. Alí estivo uns meses de 1933 e 1934, e de alí marchou a Berlín de novo para traballar con Eugen Fischer. Era director do Keiser Wilhelm Institut e tamén pensaba que as leis de Mendel podían ser aplicadas aos

humanos. Daquela, xa en 1910, E. von Durngern e L. Hirszfeld descubriran a herdanza do grupo ABO (descuberto, pola súa vez, por Karl Landsteiner en 1900) pero aínda faltaba tempo para que R. A. Fisher descubrixe a herdanza do Rh. A idea era aplicar o modelo de xemelgos para entender a herdanza dos grupos, así como de aspectos morfolóxicos dos glóbulos vermellos. Como resultado do traballo Jimena publicou o artigo «Vererbungsfragen der Blutkörperchen» («Preguntas sobre a herdanza dos eritrocitos»).

Máis relevantes parécenme as contribucións de Jimena sobre a herdanza da hemofilia. Identificou que era unha enfermidade determinada por unha mutación no cromosoma X e definiu como condutora (hoxe portadora) á nai que non padecía pero transmitía a mutación. Xa daquela Erik von Willebrand publicara (1927) o que chamou pseudohemofilia, que afectaba por igual a homes e mulleres, pero non foi ata 1947 cando Alfredo Pavlovsky en Bos Aires distinguiu os dous tipos de hemofilia, A e B.

«Nunca deixou de ter amor pola xenética e investigación, e con xustiza debe ser considerada unha das pioneiras da xenética no noso país»

Jimena analizou en detalle a árbore xenealóxica da raíña Victoria de Inglaterra observando que, canto maior era o parentesco, máis eran as probabilidades de padecela, e tamén atopou que afectaba só aos varóns, de modo que era un caso de herdanza mediada polo cromosoma X, pero non se entendía por que os efectos estaban en diferentes graos. Nos seus traballos fala da hipótese de Just do «alelismo múltiple» pero tamén apuntou a influencia do ambiente para explicar esas diferenzas (realmente aínda temos hoxe as mesmas dúbidas).

Cando volveu dos seus estudos xa morrera Nóvoa e a situación da Sección de Xenética cambiara, pasou de ser un laboratorio de investigación ao chamado Seminario de Estudos de Xenética.

A xenética médica en España sempre foi unha materia pendente e a propia Jimena lamentou «non poder ter iniciado o grande instituto de xenética que o noso país debería ter». Igual non lle sorprendería que hoxe España sexa o único país europeo que aínda non ten a especialidade de xenética clínica e que aínda non existe o centro que ela soñaba.

Desa época é o seu libro *La herencia fisiopatológica de la especie humana*, baseado nas conferencias que impartiu na cátedra de Marañón no curso 1934-1935. Máis tarde, *Teoría de la herencia y herencia molecular* (1963) é un precioso libro que sistematiza todos os coñecementos e avances en xenética.

Pero cando escribiu esta obra a súa vida xa dera un xiro por razóns diversas (morrera a súa irmá e tiña que coidar dos seus sobriños). Así, sacou as oposicións a médico de balneario e volveu a Guitiriz. Logo dirixiu outros balnearios e mesmo escribiu obras de hidroloxía, pero nunca deixou de ter amor pola xenética e investigación, e con xustiza debe ser considerada unha das pioneiras da xenética no noso país.

Obras máis relevantes de Jimena Fernández de la Vega

- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1916): «Somero estudio fisiopatológico del cerebelo», *Galicia Médica*, 5.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1922): *Estudio de la vagotonia infantil por medio del examen hematológico*. Tese inédita da Universidad Central (Madrid), Facultad de Medicina.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1926): *Estado actual de la Biología y Patología Gemelar en sus relaciones con los problemas hereditarios*. Documento presentado á JAE como memoria da pensión do ano 1925. Hamburgo.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1927): *Drosophila y mendelismus*. Documento presentado á JAE como memoria da pensión do ano 1926. Hamburgo.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1927): «Sobre los procesos de difusión e intercambio entre la sangre y los tejidos. Método de la fluoriscina», *Wiener Klinische Wochenschrift*.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1927): «Estado actual de nuestros conocimientos acerca de la biología y patología gemelar en sus relaciones con los problemas de la herencia», *Los Progresos de la Clínica*, 192, 873- 884.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1928): «Experimentos de Genética en Drosophila, efectuados en el Instituto Anatómico de Hamburgo», *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, 237-242.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1928): «El raquitismo a la luz de la moderna genética», *Los Progresos de la Clínica*.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1928): «La “serología constitucional” y la investigación de los grupos sanguíneos (Resumen crítico del libro de Ludwig Hirszfeld, *Konstitutionserologie und Blutgrupp-enforschung*, Berlín, J. Springer, 1928)», *Archivos de Cardiología y Hematología*, 9, 259-313.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1928-29): «Consideraciones sobre las hemodistrofias a propósito de un caso clínico», *Anales del Servicio de Patología Médica del Hospital General de Madrid*, 224-231.

- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1929): «Consideraciones etiológicas y patogénicas sobre un caso de hemo-filia», *Archivos de Cardiología y Hematología*, 10, 185-190.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1930) *Herencia y constitución por el Profesor Dr. Julius Bauer. Traducción directa de la segunda edición alemana*, Barcelona, Manuel Martín.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1933): «Herencia de los caracteres psicológicos», *Archivos de Neurobiología*, 13, 405-417.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1934): «La herencia biológica en el hombre. I. Herencia de los caracteres psicológicos. II. Selección y contraselección», en Enrique Noguera / Luis Huerta (eds.), *Genética, eugenesia y pedagogía sexual. Libro de las Primeras Jornadas Eugénicas Españolas*, Madrid, Morata, 159-181.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1934): «Constitución», en R. Nóvoa Santos, *Manual de Patología General*, Santiago, tomo primeiro, 375-404.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1934): «Coeficientes de correlación entre algunas medidas del hábitus», *Anales de Medicina Interna*, 3, 341-349.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1935): *La herencia fisiopatológica en la especie humana. Conferencias pronunciadas en la Cátedra del Profesor Marañón, de Madrid, curso 1934-1935*. Prólogo de Gregorio Marañón. Madrid, Espasa-Calpe.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1946): *Hidrología y materia biológica: lecciones adaptadas al programa de las oposiciones a médicos hidrológicos*, Madrid, Imprenta Juan Bravo.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1955): «Herencia y diabetes», *Diabetes*, II: IV, 7-18.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, J. (1963): *Teoría de la herencia y herencia molecular*, Madrid, Paz Montalvo.

Bibliografía secundaria

- BAUER, E. (1930): «Importancia de la genética para la patología humana», *Revista Médica de Chile*, 12, 935-942.
- BRAUND J. / G. SUTTON (2008): «The Case of Heinrich Wilhelm Poll (1877-1939): A German-Jewish Geneticist, Eugenist, Twin Researcher, and Victim of the Nazis», *Journal of the History of Biology*, 41, 1-35
- BUGALLO, Á. (2013): «Jimena Fernández de la Vega». Publicado o 10/11/2013, en *Álbum de Galicia*, Consello da Cultura Galega. <http://consellodacultura.gal/album-de-galicia/detalle.php?per-soa=22223>
- CANDELA CASTILLO, M. (2020): *Jimena Fernández de la Vega y Díaz de Lombán*, Real Academia de la Historia. <http://dbe.rah.es/biografias/56332/jimena-fernandez-de-la-vega-y-diaz-de-lomban>
- GIMBER, A. / I. PÉREZ-VILLANUEVA / S. LÓPEZ RÍOS (2010): *Las mujeres como protagonistas de los intercambios científicos-educativos hispano alemanes en la época de entre guerras, Traspasar fronteras. Un siglo de intercambio científico entre España y Alemania*, Madrid, CSIC.
- MAGALLÓN PORTOLÉS, C. (1998): *Pioneras españolas en las ciencias. Las mujeres del Instituto Nacional de Física y Química*, Madrid, CSIC.

Jimena Fernández de la Vega y Lombán. A súa etapa como médico hidrólogo

Rosa Meijide Faílde

Membro da Real Academia de Medicina de Galicia
Catedrática da Universidade da Coruña

Jimena Fernández de la Vega y Lombán, nada no último lustro do século XIX, pertence ao incipiente, pioneiro e importante movemento que comezou a romper barreiras e abrir o camiño cara á igualdade educativa e profesional das mulleres en España. Jimena forma parte dun grupo reducido con ascendencia demostrada na vontade de acadar maior formación académica e científica, no desexo de desfrutar dun traballo remunerado e no esforzo de realizalo con resultados de excelencia. Jimena é representativa do selecto grupo de mulleres que comezaron ese camiño no alborar do século XX e, con gran tenacidade, non o interrompeu ata a seu pasamento no ano 1984.

A análise da súa brillante traxectoria dende o inicio dos seus estudos na Facultade de Medicina da Universidade de Santiago de Compostela (1913-1919), da súa experiencia investigadora e produción científica no campo da xenética ata o seu nomeamento como Xefa da Sección de Xenética e Constitución na Cátedra de Patoloxía da Facultade de Medicina da Universidade de Madrid en 1933 e da nova estancia en Xénova e Berlín cunha bolsa da Junta para Ampliación de Estudios (JAE), nos anos 1933-1934, está amplamente desenvolvida noutros apartados deste libro. Neste capítulo centrarémonos na súa traxectoria profesional como médico dende a finalización da Guerra Civil española ata a súa xubilación como médico director do Balneario de Lanjarón o 30 de maio de 1970.

Jimena e a súa formación médica

Jimena, como a súa irmá Elisa, mostrou dende os inicios dos estudos de Medicina unha extraordinaria capacidade e brillantez, como queda constancia no seu expediente académico. Mais é importante salientar algúns feitos relativos ao sobresaínte momento his-

tórico que viviu na súa formación médica tanto pre como posgraduada e aos mestres cos que se formou, que contribuíron, sen dúbida, á súa brillante traxectoria profesional.

Nas primeiras décadas do século XX producíronse importantes avances na bioloxía, química, fisioloxía, ademais da proliferación de novas especialidades, todas elas englobadas na ciencia médica. As palabras do Dr. Laín Entralgo, afamado historiador da medicina, resúmeno ben: «Á vez que a chamada *belle époque*, no ano 1914 concluíu unha etapa da historia universal, e con ela da historia da medicina. Non porque houbera unha crise propiamente dita, senón porque se iniciaba unha reforma que deu lugar a un paradigma teórico-práctico novo». Alemaña, Francia e en menor medida Inglaterra lideraban a medicina no primeiro terzo do século XX; pasábase da antiga mentalidade anátomo-clínica predominante durante séculos, á nova visión fisiopatolóxica e etiopatoxénica do doente, na que a interacción da fisioloxía, a patoloxía e a farmacoloxía eran a clave da medicina experimental.

«Jimena, como a súa irmá Elisa, mostrou dende os inicios dos estudos de Medicina unha extraordinaria capacidade e brillantez, como queda constancia no seu expediente académico»

Jimena formouse neste período de cambio de paradigma no que destaca a grande influencia que Ramón y Cajal tivo sobre a medicina española da época. Jimena tivo como mestres, tanto na licenciatura como no doutoramento, a ilustres médicos do momento, persoas con grande apertura e formación intelectual e seguidores dos últimos avances da investigación mundial. Doutores pertencentes todos eles ao selecto grupo xeracional de médicos caracterizados por ter incorporado á medicina española a moderna ciencia europea, «por facer e ensinar unha medicina rigorosamente instalada no nivel do seu tempo e dignamente exportable a calquera parte, algo que dende o século XVI non acontecera en España, salvo raras excepcións», segundo as palabras de Laín Entralgo. Nomes como Cajal, Marañón, Jiménez Díaz, Pittaluga, Hernando, Pi Suñer, Lafora, Río Hortega, Nóvoa Santos forxaron a denominada Idade de Prata da nosa cultura e deron vida ao período máis florecente na historia da universidade española, aínda non superado e quizais case imposible de selo.

E, deste modo, primeiro na licenciatura en Santiago de Compostela con Roberto Nóvoa Santos, destacado clínico, gran renovador da docencia da medicina e investigador, que salientou principalmente na diabete e nas enfermidades do fígado, nas que tamén foi experta Jimena, e con quen tivo unha estreita relación profesional. Nos anos seguintes na Universidad de Madrid, durante o

doutoramento e posteriormente tras o regreso das súas estancias financiadas pola JAE, con Gustavo Pittaluga, prestixioso hematólogo e parasitólogo, que pasou á historia como o organizador en España da loita contra o paludismo. E de novo con Nóvoa Santos en Madrid, que dende o ano 1929 ocupaba a Cátedra de Patoloxía e na cal se creou a Sección de Xenética e Constitución, da que foi nomeada directora Jimena Fernández de la Vega. As múltiples colaboracións con Gregorio Marañón, un dos máis importantes médicos e intelectuais españois, que editou e prologou no ano 1935 o libro *La herencia fisiopatológica en la especie humana*, dedicándolle as seguintes palabras:

Fina discípula de Pittaluga, de quen recibiu a exactitude e a perspicacia que son marca da súa escola; e do inesquecible Nóvoa Santos, que soubo ver, dende o seu Santiago escondido, os panoramas máis vastos da ciencia universal. Pasou despois anos longos en Viena e en Xénova, a carón de J. Bauer e N. Pende, dos que aprendeu a técnica especial e a información de escola de ambas as propagandas da actual Constitucionoloxía; e, ademais, a apetencia por todo o que non estaba na Escola, senón fóra dela, mesmo en contra dela. Con esa bagaxe volveu a España e dela agardamos unha colaboración importante na obra en que todos andamos empeñados.

E previamente:

É galega, e isto quere dicir que é aguda, intelixente e pouco dada a deixarse levar por arrebatos imaxinativos. Calidades excepcionais para o estudo da ciencia.

Esta excelente formación médica de Jimena será posta de manifesto por Nicola Pende no informe que certifica a estancia de Jimena no Istituto di Clinica Medica de Xénova os anos 1933-34, nos que levou a cabo traballos de investigación no campo da endocrinoloxía e constitución, e estará presente en toda a súa actividade ao longo dos anos que estivo de directora de balnearios, reflectida nas súas publicacións. Segundo as palabras

Compoñentes da Cátedra de Patoloxía da Universidad de Madrid de Roberto Nóvoa Santos. Jimena, xa doutora, ocupa un lugar destacado ao seu lado; están tamén os médicos internos Azarola e Menéndez, e, no laboratorio, as licenciadas Hemán e Pérez del Río, 1931

Jimena en Guitiriz no ano 1953

de N. Pende, Jimena demostrou ter «unha perfecta preparación para a investigación científica e gran cultura clínica».

Etapas de médico director de balnearios

Despois dos duros acontecementos familiares e profesionais que sufriu Jimena no ano 1934, cos falecementos repentinos e prematuros da súa irmá xemelga Elisa e de Roberto Nóvoa Santos, catedrático de Patoloxía da Universidade de Madrid, ao que sempre considerou o seu mestre, así como os tráxicos sucesos acontecidos a causa da Guerra Civil (1936-1939), co traslado a Santiago de

Compostela durante os anos da guerra, Jimena Fernández de la Vega no ano 1942 dirixe o balneario de Catoira (Pontevedra), inicia así a súa traxectoria profesional como médica directora de Balnearios. Esta actividade profesional estará compaxinada pouco despois coa da Xefatura de Estudos de Herdanza e Constitución na Cátedra de Patoloxía da Facultade de Medicina de Madrid, cargo en que permanecerá activa ata a súa xubilación con 71 anos en 1966.

Nesta actividade, coma en moitas outras facetas da súa vida profesional, foi unha adiantada e pioneira. Jimena foi a primeira muller en España en gañar as oposicións para dirixir un establecemento balneario.

Vista aérea do Balneario de Guitiriz nos anos 50

A regulación da actividade balnearia iniciouse en España coa promulgación do Real decreto do 29 de xuño de 1816, polo que se creaba a figura de Médico Director de Balneario, á que se accedía mediante unha oposición que permitía integrarse no chamado Corpo de Médicos de Baños, e contemplaba a obriga nos balnearios máis acreditados de contar cun médico con boa formación hidrolóxica, coñecementos que debían demostrar nunha oposición. A misión destes médicos era estudar as augas mineromedicinais ao seu cargo, supervisar as instalacións e atender

aos bañistas, ocupacións que tiñan que ser recollidas nunha memoria anual remitida ao Ministerio da Gobernación.

Os balnearios tiñan unha tempada de apertura de xuño a setembro, polo que ser médico de baños supoñía unha situación envexable dentro da profesión, pois tratábase dun traballo estacional que desenvolver en tres meses na época estival e que non interfería co desempeño profesional o resto do ano. O Corpo de Médicos de Balnearios estaba organizado por rangos e antigüidade; os médicos escollían anualmente mediante un concurso que balneario dirixir, durante a tempada oficial, entre os que quedaban vacantes. O Corpo de Médicos de Baños foi o núcleo dende o que se construíu a especialidade, se organizou a Sociedade Española de Hidroloxía Médica e se institucionalizou a través dunha formación específica universitaria na Cátedra de Hidroloxía Médica de Madrid.

As oposicións non se convocaban dende o ano 1905 e será no ano 1944, con 49 anos de idade, cando Jimena Fernández de la Vega opoñese ao Corpo de Médicos de Augas Mineiro-Medicinais e Inspectores de Establecementos Balnearios. Acada o número 3 dun total de 50, todos varóns, entre os que se atopaban catedráticos de universidade, incluído o de Hidroloxía Médica, o Dr. San Román, e un gran número de médicos de prestixio.

Na Orde do 13 de xuño de 1945, na que se resolvía o concurso para prover as direccións médicas de balnearios, Jimena aparece segunda na orde de prelación coa asignación do Balneario de Guitiriz. Tendo acadado tan bo número na oposición e podendo escoller calquera dos balnearios españois con maior número de doentes, e maior remuneración económica, sospeitamos que, moi probablemente, na elección de balneario pesase a lembranza de seu pai, Wenceslao Fernández de la Vega Pasarín, que ocupara a praza de Médico Director de Guitiriz dende a súa inauguración no ano 1904 ata aproximadamente o ano 1918. Da etapa de Wenceslao na dirección médica do Balneario de Guitiriz temos constancia nas memorias anuais remitidas ao Ministerio e polas comunicacións presentadas en varios congresos, algunhas das cales foron publicadas.

Jimena en 1967 no Hospital Clínico de Madrid na homenaxe tras a súa xubilación como directora e xefa de sección do Departamento de Patoloxía da Universidad Central

Pavillón da Fonte de San Xoán de Guitiriz, edificio onde Jimena tiña a consulta

E, segundo deixou escrito Luis Rodríguez Míguez, «na súa elección de balneario pesou tamén súa nai, Dolores Lombán, que segundo os seus netos era unha muller forte e valente, excepto os días de treboada, e que a auga de Guitiriz lle sentaba moi ben».

No ano 1946, e por última vez, vólense convocar de novo oposicións e será cando apro- be outra muller, tamén incluída no grupo das pioneiras en España, neste caso andaluza, a Dra. María Antonia Martínez Casado, profesora auxiliar na Cátedra de Hidroloxía Médica da Universi- dad de Madrid ata 1936, ano en que foi cesada. Ambas as dúas serán as únicas mulleres direc- toras médicas de establecementos balnearios durante os seguintes 25 anos. Como curiosidade podemos comentar que María Antonia Martínez Casado foi directora varios anos do Balneario de Céltigos, hoxe Fontecelta.

Fonte do Manancial Capuchina de Lanjarón 1955

No ano 1946 Jimena publica o libro *Hidrología y ma- teria biológica. Lecciones adaptadas al programa de opo- siciones a médicos hidrólogos*. Un libro de 280 páxinas di- vidido en 20 leccións nas que os temas da oposición, que novamente se volve convocar ese ano, están expostos con gran concisión, destacando o rigor científico con abundan- tes citas bibliográficas tanto estranxeiras coma dos autores españois máis relevantes, e con gran claridade expositiva. Un dos capítulos máis amplos é o dedicado ao que deno- mina «as regulacións fisiolóxicas e a regulación química dos procesos fisiolóxicos pola secrecións internas». Nel mostra

os seus amplos coñecementos clínicos das enfermidades dando un enfoque fisiopatolóxico a todos os temas. No prólogo expón que «todo o explica cunha orientación francamente biolóxica, rendendo deste modo tributo á persuasión que temos de que, calquera que sexa a materia médica á que nos dediquemos, só é posible acadar perspectivas nos nosos coñecementos, cando estes veñen im- pregnados do zume científico que nos achega unha boa sedimentación biolóxica».

O mesmo ano de 1946 publica dúas separatas: *Materia médica y tratamientos crenoterápicos*.

Lecciones I y VII. Aguas mineromedicinales como agentes tera- péuticos. Condiciones necesarias al Médico-Director para el me- jor desempeño de su cargo. El estudio clínico del paciente e Mate- ria médica y tratamientos crenoterápicos. Lección VIII. Conceptos indispensables sobre las llamadas enfermedades degenerativas que dan mayor contingente a la crenoterapia, na que, seguindo a Bauer, expón con gran precisión e amplitude as alteracións do metabolismo: obesidade, diabete, litíase, así como os estados que ocasionan a propensión a contraer enfermidades.

O balneario de Guitiriz, cuxas augas están indi- cadas en enfermidades dixestivas e de vías biliares, é considerado un dos grandes de Galicia. Pertence dende os seus inicios, a principios do século vinte, ao grupo dos modernos balnearios xunto con Mondariz, A Toxa e Cabreiroá, centros que foron deseñados reproducindo o

modelo europeo de estacións termais, e caracterízanse por estar xestionados por empresas modernas. Jimena foi directora médica de Guitiriz ininterrompidamente durante 9 anos, ata o ano 1954.

En 1950, no II Congreso Inter-Europeo de Gastro-enteroloxía realizado en Madrid, presenta a comunicación «Eficacia de las aguas de Guitiriz (Lugo, España) en el tratamiento de las colecistopatías». Na comunicación publicada nas actas do congreso, con resumo en francés, alemán e español, comeza explicando que expoñerá a súa experiencia de 5 anos no balneario, no que cada ano atende a 1100 doentes, dos que o 80 % presentan problemas de vías biliares.

O último ano que dirixe Guitiriz, Jimena publica a *Memoria sobre las aguas sulfuroso-fluoradas sódicas frías y radiactivas de San Juan de Guitiriz (Lugo). Nuestra experiencia clínica durante nueve años de observación al frente de su dirección médica balnearia*, que lle dedica ao seu pai. No texto, de 66 páxinas, nas que inclúe varias fotografías do balneario, segue o modelo de memoria anual, na que expón en varios apartados: a climatoloxía e características xeográficas de Guitiriz, as infraestruturas do balneario, as características físico-químicas da auga mineromedicinal segundo a analítica realizada por José Casares Gil en 1895 e repetida no 1928, a análise biolóxica dos sedimentos da auga e un amplo capítulo dedicado a explicar os mecanismos de acción das augas sulfuradas da fonte de San Xoán de Guitiriz nas principais indicacións terapéuticas, expoñendo as estatísticas dos resultados terapéuticos observados. Finalmente cita resumidamente 25 historias clínicas das que son as principais indicacións de Guitiriz: a colecistite, a coleditiase, as insuficiencias hepáticas e a colite.

Durante as tempadas dos anos 1955 e 1956 Jimena dirixe o balneario de Montemayor, situado na Vía da Prata, na provincia de Cáceres. Durante estes anos na dirección médica de Montemayor publica o traballo titulado «Las aguas sulfurosas en el tratamiento de la Diabetes» nos *Anales Hispanoamericanos de Hidrología Médica y Climatología*, publicación do Instituto de Hidroloxía Médica

Jimena en 1960 en Lanjarón

de 71 anos. E durante este período escribirá o libro *Teoría de la herencia y herencia molecular*, última obra, de 1963, sendo directora do Seminario de Xenética, adscrito á Cátedra de Patoloxía Xeral, do profesor Bermejillo.

Esta extraordinaria muller, aínda que estaba xubilada, continuou a súa actividade. A última publicación en que nos consta que aparece o seu nome é de 1972, na que Concha Suárez del Otero publica *Consejos para las señoras de cierta edad (ensayos con un poco de humor) revisados, en su parte médica, por la eminente doctora Jimena de la Vega*.

Segundo consta en varios textos, Jimena residiu en Santiago de Compostela os últimos anos da súa vida e faleceu o 20 de maio de 1984 no Sanatorio da Esperanza de Santiago de Compostela. Está enterrada no cemiterio de Boisaca desta cidade.

«Alfonso Limón Montero» do CSIC. Neste traballo detalla a súa experiencia no tratamento dos doentes diabéticos e os efectos sobre a glicemia e a glicosuria das augas sulfuradas. Esta publicación foi tamén presentada á IV Reunión Nacional da Sociedade Española de Diabete en 1955.

No ano 1957, Jimena ocupa o primeiro posto no rango de médicos directores de balnearios e accede no concurso anual á primeira dirección do balneario de Lanjarón en Granada. Neste balneario, o de maior afluencia de auguistas de España nesa época, que tiña asignados 3 directores médicos, será no que fique máis tempo. En maio do ano 1970 xubilase tras cumprir 75 anos, a idade límite que marcaba a normativa para dirixir un establecemento balneario.

Deste período de 13 anos en Lanjarón non conseguimos localizar ningunha das Memorias anuais da súa actividade no balneario. E non nos consta que publicase ningún artigo máis de hidroloxía.

Como recordei previamente, a xubilación de Jimena na Universidad de Madrid tivo lugar no ano 1966, á idade

Publicacións de hidroloxía médica de Jimena Fernández de la Vega y Lombán

- Hidrología y materia biológica. Lecciones adaptadas al programa de oposiciones a médicos hidrólogos*, Madrid, Imprenta Juan Bravo, 3, 1946.
- Materia médica y tratamientos crenoterápicos. Lecciones I y VII (del programa de las oposiciones a médicos hidrólogos)*, Madrid, Imprenta Juan Bravo, 1946.
- Materia médica y tratamientos crenoterápicos. Lección VIII*, Madrid, Imprenta Juan Bravo, 1946.
- «Eficacia de las aguas de Guitiriz (Lugo, España) en el tratamiento de las colecistopatías», en *II Congreso Inter-Europeo de Gastro-enteroloxía de Madrid. Libro de resúmenes del congreso*, 1950, 244-250.
- Memoria sobre las augas sulfuroso-fluoradas sódicas frías y radiactivas de San Juan de Guitiriz (Lugo). Nuestra experiencia clínica durante nueve años de observación al frente de su dirección médica balnearia*, A Coruña, Imprenta Moret, 1954.
- «Las aguas sulfurosas en el tratamiento de la Diabetes», *Anales Hispanoamericanos de Hidrología Médica y Climatología*.

Bibliografía consultada

- BUGALLO, Ánxela (2013): «Jimena Fernández de la Vega». Publicado o 10/11/2013, en *Álbum de Galicia*, Consello da Cultura Galega. <http://consellodacultura.gal/album-de-galicia/detalle.php?persoa=22223>
- LAÍN ENTRALGO, Pedro (1978): *Historia de la Medicina*, Barcelona, Editorial Masson.
- RODRÍGUEZ MÍGUEZ, L. / A. J. RODRÍGUEZ VILLAR (2002): *La mujer en la Universidad de Santiago en el siglo XX. Evolución de la medicina en el siglo XX*, Ourense, Rodiartes Gráficas, 171-178.
- BOLETÍN Oficial del Estado e Gazeta: colección histórica*. www.boe.es.

Os meus agradecementos a José Manuel Varela Camacho, bibliotecario da UDC, pola axuda prestada na localización e dispoñibilidade das publicacións en diversas bibliotecas, e ao seu sobriño D. Jesús Fernández de la Vega polas fotografías familiares achegadas.

Jimena Fernández de la Vega: a escolla dun rol

Susana López Abella

Secretaría xeral da Igualdade

On ne naît pas femme, on le devient
Simone de Beauvoir¹

A perspectiva feminista na vida de Jimena Fernández de la Vega

Unha muller da calidade humana e a importancia científica de Jimena Fernández de la Vega Lombán non debería ser tan celebrada pola súa evidente demostración de capacidade intelectual, polo tesón no estudo ou pola súa excelencia científica, que demostrarían unha condición persoal que só en parte sería transferible ao conxunto das mulleres e ao avance do feminismo. Debería selo máis ben pola súa teimuda decisión de rachar co rol que lles estaba atribuído ás mulleres na sociedade de finais do século XIX, que con toda seguridade a afastaría da investigación e da docencia universitaria para convertela nunha dama refinada, de ampla vida social, nai de familia burguesa, compañeira dun esposo acomodado ou profesionalmente recoñecido e destinada a vivir unha doce vida provinciana, sen riscos nin compromisos, nin retos que superar. Porque a condición feminista de Jimena Fernández de la Vega, como muller que favoreceu e impulsou dun xeito determinante a mellora da situación feminina, xorde coa súa decisión de romper cun rol ao que estaba destinada, para converterse na primeira muller que –xunto coa súa irmá xemelga Elisa– entrou a estudar na Universidade de Santiago de Compostela, licenciouse brillantemente en Medicina e Cirurxía, emprendeu un amplo proceso de formación en Alemaña e noutros países europeos, adquiriu a condición de científica e investigadora de alto nivel e importancia, fixo unha carreira excelente na docencia superior (Universidad Central) e puxo o seu traballo e a súa condición de investigadora por riba de todas as convencións.

O currículo académico e científico de Jimena Fernández de la Vega ten a suficiente importancia e entidade para que os seus colegas de ciencia e docencia lembren e destaquen –neste mesmo libro– as súas achegas a unha sociedade que ata agora non fixo os necesarios esforzos para enxalzala como merecía e para elevala á condición de paradigma da muller moderna, capacitada, activa e independente que estamos acostumados a ver na Galicia de hoxe. E por iso non me vou parar tanto

¹ *Le deuxième sexe*, Paris, Gallimard, 1949, vol. II, cap. 1, p. 13.

na muller intelectualmente capaz, que se abriu camiño no que entón era un mundo de homes, senón na muller que non aceptou o doce rol ao que viña orientada, e asumiu a responsabilidade de abrir e achandar o camiño necesario cara á igualdade da muller e ao feminismo contemporáneo. Porque, máis aló de gañar a pulso o seu progreso profesional, a súa independencia persoal e un estilo de vida alleo aos roles prefixados por unha sociedade puritana, Jimena Fernández de la Vega asumiu un feminismo pragmático e libre de prexuízos, que lle abriu paso a moitas mulleres rompendo as barreiras invisibles do control social e convencéndolas, co seu propio exemplo, de que case todo era posible a comezos do século XX.

**«Máis aló de gañar a pulso o seu progreso profesional,
a súa independencia persoal e un estilo de vida alleo
aos roles prefixados por unha sociedade puritana, Jimena Fernández de la Vega
asumió un feminismo pragmático e libre de prexuízos»**

O seu mérito foi o de decatarse –co recto e intelixente consello da súa nai, Dolores Lombán– de que o fado que tiña varado o desenvolvemento social e laboral da muller non era a dúbida sobre as súas capacidades intelectuais ou psíquicas, senón a rixida orde social e económica que a recluíu no rol –ás veces cómodo, ás veces durísimo– das mulleres do seu tempo. O gran cárcere de papel das sociedades dos séculos XVIII e XIX, que nin sequera a Revolución Francesa logrou aliviar de forma suficiente e que a reacción bonapartista reforzou con novas técnicas, foi a dobre división –horizontal e vertical– dos roles sociais que, baixo a teórica cobertura dun eficientismo económico que permitía cubrir de forma natural todos os gravosos traballos que necesitaba unha sociedade moi complexa e tecnicamente moi pouco desenvolvida, parecía asignarlle a cada quen un destino que case resultaba inexorable. E deste proceso, que afectaba na maioría dos casos ao home e á muller, saíron especialmente prexudicadas as mulleres, ás que a variable de xénero converteu en paires da maternidade e da familia, sen eximilas de ningunha outra obriga, polo que nunha inmensa maioría quedaron atadas ás obrigas da casa. Privadas da vida social e condenadas a renunciar aos primeiros avances sociais que empezaban a xurdir das revolucións industriais.

Por iso estou segura de que, cando os estudantes e profesores da Facultade de Medicina de Santiago de Compostela lles daban a entender ás irmáns Fernández de la Vega que non sabían o que viñan facer nas aulas universitarias, daquela cheas de homes, non se estaban referindo a unha

dúbida sobre a súa capacidade intelectual –que as dúas irmáns xa tiñan abondo demostrada– ou a unha falla de tesón ou disposición para o esforzo correspondente a unha carreira que xa daquela era difícil. Estábanlles lembrando que a independencia profesional e as súas derivas sociais non eran vida para unha muller, e que estarían moito mellor preparando o enxoval da voda para casar cun médico que facendo a revolución social que ía implícita na súa determinación de converterse en médicas e traballar como tales.

Por iso celebro a acertada decisión da Real Academia Galega de Ciencias, presidida polo profesor Lema Rodicio, catedrático de Enxeñería Química da Universidade de Santiago de Compostela, de declarar a dona Jimena Fernández de la Vega «científica do ano 2021», en recoñecemento do seu labor investigador e humano, e para divulgar os traballos e publicacións científicas que desenvolveu ao longo dunha frutífera vida académica e investigadora. Quero estender esa resolución, na miña condición de secretaria xeral da Igualdade, para facerlle os honores a unha pioneira da liberación da muller, como exemplo dun feminismo avanzado, integrador e pragmático, ou como avanzada dun xeito de interpretar á muller que entra perfectamente, sen engadidos nin correccións, nos esquemas de igualdade das sociedades contemporáneas.

«Non se nace muller, devense niso»

Aínda que hoxe se insiste moito na idea de que a muller ten que realizar un enorme esforzo para reivindicar e demostrar que posúe unha capacidade intelectual e unha vontade de facer equi-parable en todo á do home, ou para competir nun mundo laboral no que se dá por feito que entra en desvantaxe, a historia recolle numerosas mostras de que o problema da desigualdade efectiva –que agora estamos combatendo, e a piques de superar– non atrapou ao xénero feminino por esa fronte, senón pola atribución dun rol, ou dunha función social, no que a muller ficaba confinada polo proceso de educación e de inserción social que as propias familias asumían como criterio de eficiencia e de conveniencia persoal para as súas fillas. A historia da humanidade rexistra unha nómina chea de raíñas, rexentes, persoas que posuían títulos nobiliarios, institutrices, monxas, artistas e outras mulleres en situacións asimilables ás que, unha vez relevadas da escravitude do rol feminino, sibilinamente baseado no que se entendía coma unha división do traballo útil, rendible e axeitado á necesidade de ordenar e manter á familia, ningún lles negaba, polo simple feito de seren mulleres, a súa intelixencia, o seu liderado ou o seu tesón. Non serían posibles as personaxes de Isabel de Castela, Santa Teresa,

Beatriz Galindo, María Barreto, María de Zayas ou sor María de Ágreda –lista que se faría interminable se tamén olláramos brevemente a historia de Francia, Inglaterra e Italia– se houbera un prexuízo claro contra a capacidade, a intelixencia ou o impulso organizador da muller. Porque o problema da desigualdade da muller, que chegou como tal aos nosos días, non se orixinou nesa clave, senón na discusión sobre o papel que a muller debía cumprir nunha sociedade intensamente estratificada, na que a división do traballo –que aínda non fora cientificamente definida– era unha regra de supervivencia, xa que, nun contexto de máxima dificultade para manter a igualdade profesional e social en niveis equiparables aos das tecnificadas sociedades de hoxe, tíñase por certo que a estratificación social por roles horizontais e verticais era un mecanismo de orde absolutamente irrenunciable. Eran «as tiranías agachadas no liberalismo» que con tanta vehemencia denunciaba Stuart Mill.

A igualdade de xénero, tal e como hoxe a formulamos, só empeza a ser entendible desde a primeira revolución industrial (século XVIII), coincidindo co momento histórico no que a muller empezou a romper coa determinación do rol e iniciou o lento camiño cara ao concepto de igualdade no que agora estamos instalados. E foi nese momento e nese contexto, desde finais do XVIII ata mediados do XX, cando se produciu outra ampla nómina de mulleres, de tipoloxía moi diferente ás antes citadas que, dando por superada a determinación do rol, empezaron outra loita, máis avanzada e complexa, pola igualdade de dereitos e oportunidades na que deberíamos recoñecer que o debate sobre a súa capacidade intelectual ou social tampouco tivo unha gran transcendencia. Porque todos os esforzos tiveron que orientarse a rachar coas inercias históricas e sociais de longo percorrido que afectaban sobre todo á enorme masa de mulleres que, sen educación, seguían condenadas a cumprir a penosa función de traballadoras de baixa ou nula cualificación e salarios ínfimos.

**«A igualdade de xénero, tal e como hoxe a formulamos,
só empeza a ser entendible desde a primeira revolución industrial (século XVIII),
coincidindo co momento histórico no que a muller
empezou a romper coa determinación do rol»**

Nesa nova xeira e nese intre xorde outro tipo de pioneiras –María Pineda, Concepción Arenal, Emilia Pardo Bazán, Clara Campoamor, Federica Montseny, por citar só exemplos españois– entre as que figura con pleno dereito á cualificación de pioneira, ou de líder e guía avanzada, a

doutora Jimena Fernández de la Vega, á que, como contribución á súa homenaxe, lle dedico este pequeno estudo.

A frase que encabeza este capítulo –*On ne naît pas femme, on le devient*– seguramente é a máis citada na historia do feminismo. Escribiuna Simone de Beauvoir en 1949, trinta anos despois de que Jimena Fernández de la Vega tomase a decisión máis transcendente da súa vida cunha determinación que mesmo podería facernos crer que ese contido tan especial e profundo, visibilizado e proxectado por Beauvoir, xa formaba parte da cultura social do *Finis Terrae* europeo. Tanto Jimena coma Elisa, xunto á súa nai, que as orientara nese sentido de autoafirmación persoal do que sempre fixeron gala, eran plenamente conscientes de que, no estrito ámbito da bioloxía, ambas as dúas eran mulleres. Pero elas querían dar –e deron coa práctica– o mesmo paso so-

Simone de Beauvoir

ciolóxico que deu Beauvoir moito máis tarde, ao dicir que a determinación biolóxica non implica un rol social diferenciado e que, por tanto, a muller non ten obriga nin moral nin social de aceptar o papel que a sociedade espera dela, polo que é totalmente libre para definirse como profesional e persoa de acordo coa súa vontade e capacidade para facelo.

«A vida de Jimena Fernández de la Vega é unha continua demostración de que se non se usan a educación e a socialización para establecer roles diferentes, a igualdade de xénero e de oportunidades configúrase coma un feito natural en todos os eidos e en todos os niveis

A vida de Jimena Fernández de la Vega é unha continua demostración de que se non se usan a educación e a socialización para establecer roles diferentes, a igualdade de xénero e de oportunidades configúrase coma un feito natural en todos os eidos e en todos os niveis. E nesta dirección, sen teorizar –como non fixeron– ao respecto, demostraron con feitos e coa práctica que as comunidades humanas –nas súas dimensións políticas, culturais, sociais e axiolóxicas– non poden perfeccionarse nin ser xustas nun marco de desigualdade que, con independencia das circunstancias en que esa desigualdade se creou, deveu nunha situación insostible e radicalmente inxusta a medida que o avance dos coñecementos, das técnicas e dos medios que depoñen as sociedades actuais non deixan ningún oco para o mantemento, por leve que sexa, dunha determinación estrutural de xénero, da que as mulleres foron as principais vítimas.

É sabido que, máis aló dalgúns discursos e incisos incluídos nas súas conferencias dos derradeiros anos da súa vida profesional e académica, Jimena Fernández de la Vega non estableceu nin seguiu unha pauta teórica do que hoxe considerariamos un feminismo avanzado e, por primeira vez, perfectamente posible. Pero é evidente que esta profesora e científica, primeira licenciada en Medicina, xunto á súa irmá, na Universidade de Santiago de Compostela, e unha das primeiras mulleres de España que obtivo o grao de doutora e cimentou unha carreira académica de máximo nivel, foi capaz de instalarse na cultura de liberdade e da igualdade que alenta hoxe na muller europea, ata converterse nun paradigma excelente e sen fisuras do mellor feminismo actual. Ese que, sen rachar radicalmente cos modelos de convivencia, para o que aínda non temos acordos concretos e realistas, permite saciar calquera arela de cambio e progreso que as mulleres de hoxe ansiamos e traballamos con celeridade e eficacia.

Cara a un modelo integral de progresión feminista

Moitos historiadores seguen ancorados na idea de que os maiores e máis profundos cambios que marcaron o progreso da civilización teñen orixe en acontecementos dramáticos e imprevisibles –guerras, fames, cataclismos, invasións, loitas relixiosas ou caídas de culturas e imperios– que desencadean, como consecuencia, os procesos que despois anotamos como pautas de progreso. Pero a realidade é que, se lemos a historia amodiño, o proceso adoita ser exactamente o inverso, na medida en que moitas das transformacións están precedidas por evolucións da mentalidade e da perspectiva, ou pola aparición de grandes avances técnicos, xurídicos ou sociais que ou ben provocan, ou ben permiten interpretar eses feitos singulares, que non pasan de ser as derradeiras pingas que desbordan un vaso ou derruban un encoro. Non sería posible –por poñer só dous exemplos– que a violencia despregada pola Revolución Francesa, fechada e revisada pola reacción bonapartista, trouxese como resultado o liberalismo político e o comezo das democracias contemporáneas, se non tivese detrás máis dun século da Ilustración que nacera en Alemaña. Nin que a caída dos tsares, provocada pola derrota de Rusia na Primeira Guerra Mundial, dese como resultado a Revolución de Outubro e o nacemento da URSS, se non estivese precedida por máis de 60 anos de marxismo e materialismo histórico que, cousas da historia, nacera tamén en Alemaña.

Case poderíamos dicir que nos grandes cambios, nos que máis duran, máis penetran e máis estables resultan, sempre se adiantan ideas que, formuladas ás veces como teorías estruturadas –como o marxismo– ou como resultado de confluencias de feitos, ideas e experiencias que converxen nun punto común, inspiran e orientan ese cambio ata inserilo, moitas veces sen a axuda de catástrofes ou violencias, no acontecer social, económico e político. E por iso teño por certo que o que poderíamos chamar a revolución feminista dos nosos días, que agora avanza a velocidade de cruceiro cara a unha transformación total dos modelos sociais, só puido estourar nesta esperanza de arranxo inmediato, polo menos no mundo occidental, grazas a unha meticulosa preparación do terreo no que hoxe agroman e prenden moitas sementes que outras veces se murcharan. Desde que o xa citado Stuart Mill publicara o famoso ensaio *The Subjection of Women*, escrito en 1861 baixo o determinante influxo da súa dona, Harriet Taylor, e publicado en 1869, pasaron cento cincuenta anos que, en termos de cambio e cultura, semellan ser unha era xeolóxica enteira. Neles foron vendo a luz moitas obras, teorías, modelos, determinacións singulares ou deducións científico-evolutivas que fertilizaron o terreo para que o século XXI teña a sensación –falsa de toda falsidade– de ter

avanzado, sequera no terreo do feminismo, máis do que os nosos devanceiros avanzaron en dous milenios. Porque tamén nós estamos caendo no erro de pensar que este libro, esta lei, esta líder ou este goberno cambiaron a nosa sociedade coa mesma prisa e facilidade coa que lle damos a volta a un calcetín, cando moitas das sementes que frutifican hoxe foron sementadas un século atrás, nun terreo que xa fora arado, labrado e fertilizado desde outro século atrás.

Se sabemos isto, e se non esquecemos que os avances doutrinais non avanzan só con teorías ou sistemas de pensamento de grande envergadura, senón coas achegas e a exemplaridade das persoas que deron pasos decisivos e paradigmáticos asumindo fortes riscos e graves incomodidades, teremos claro que xestos coma os que describen a biografía de Jimena e Elisa Fernández de la Vega Lombán están tan asumidos e integrados na nosa cultura que, a pesar de coñecermos ben as súas traxectorias e de saber os esforzados riscos que elas correron para abrir e achandar os camiños polos que agora transitamos, chegamos a crer, con moita frecuencia, que todo é cousa nosa, que ninguén nos ensinou nada, e que o feminismo acaba parecendo coma gurgullóns de auga que, por non ser investigados, teñen máis aparencia de milagres que de traballados feitos históricos.

**O nomeamento de Jimena Fernández de la Vega como «científica do ano 2021»
constitúe unha grande oportunidade para reivindicar a súa figura
como un símbolo do feminismo máis moderno e construtivo**

No estudo dos avances sociais é moi frecuente encontrármolos con longos e complexos procesos de evolución que, discutidos en miles de páxinas e con controversias moi radicalizadas que enchen a historia de frouma, finalmente acaban sendo resumidos nunha frase sinxela e feliz que se converte nunha lección útil, lixeira e asumible para todos os que veñen detrás. E se queremos poñer un exemplo desta caste de ditos, tratando de feminismo e igualdade, non coñezo unha frase mellor que a xa citada de Simone de Beauvoir, que, sometida a unha correcta hermenéutica ou a unha simple e acougada reflexión, descobre case todo o traxecto histórico do feminismo contemporáneo. Por iso a escollín como vértebra desta escrita e por iso penso que Beauvoir representa un fito inigualable no proceso feminista. Pero, dito isto, tamén me atrevo a preguntar: que di a frase de Simone de Beauvoir que non dixese trinta anos antes a praxe vitalista, explícita e admirable coa que Jimena Fernández de la Vega se autodeterminou como muller, rachou con todas as trabas que conducían a

unha vida sen contrastes e fixo posible unha traxectoria capaz de inspirar outros centos ou miles de determinacións similares?

Se contamos a vida das Fernández de la Vega cun método parello ao da investigación científica, ben poderíamos dicir que as dúas irmás, inseridas no contexto vital dos profundos cambios acontecidos na transición do século XIX ao XX, tiveron a intuición dun camiño que había que percorrer, recolleron materiais e experiencias que podían dar luz ao proxecto, clasificaron pezas, fixeron experimentos, formularon hipóteses e, coa súa determinación vital, que as levou a igualar o seu proxecto vital coas máis ambiciosas formulacións da igualdade e do feminismo avanzado, propuxeron un modelo de sociedade futura que aínda hoxe ten características de paradigma. Xa que logo, aínda que os que estamos escribindo a memoria da investigación somos nós, un século despois da súa rompedora e reconfortante entrada na Facultade de Medicina da Universidade de Santiago de Compostela, deberíamos recoñecer que a investigación lles segue pertencendo a elas, na medida en que, cando menos na perspectiva feminista, nos deixaron feito case todo o traballo, sen máis excepción que a recollida de méritos dos que, creo, non deberíamos apropiarnos.

O compromiso de Galicia con Jimena Fernández de la Vega

As institucións galegas levamos moito tempo comprometidas coas políticas de igualdade, de loita contra a violencia de xénero, e coas políticas de protección e igualdade de oportunidades, que deberían servírnos para superar a fenda de xénero que aínda se percibe en todas as sociedades avanzadas.

Neste camiño, creo que o nomeamento da científica e profesora Fernández de la Vega como «científica do ano 2021» constitúe unha grande oportunidade para reivindicar a súa figura como un símbolo do feminismo máis moderno e construtivo. Tamén como un exemplo de compromiso vital coa libre determinación da muller tanto no campo profesional e familiar como en todas as oportunidades de elección que nos dan as sociedades actuais sobre os nosos modelos de vida e sobre a escala de valores que queremos adoptar. E por iso comprométome a traballar para que esta muller dinámica e exemplar sexa considerada en Galicia e en España unha figura senlleira do feminismo e unha promotora da determinación libre de todas as mulleres nos eidos da igualdade e da protección dos dereitos e deberes cara aos que esa igualdade nos conduce. Temos nela un espello non só as nenas e nenos, senón toda a sociedade.

As irmáns Fernández de la Vega naceron na Vega de Ribadeo, a actual Vegadeo, chantada na raia que marca a transición de Galicia cara a Asturias. Naceron pegadas á raia, do lado de alá, e teñen a condición de asturianas. Pero todo o que ten que ver coa súa determinación vital sucedeu en Galicia e, moi especialmente, en Santiago de Compostela. E, dado que o que estamos admirando nelas non é o seu acontecer natural, senón a súa determinación vital, é dicir, o feito de realizarse libremente de acordo cunha vontade libremente expresada e exercida, temos dereito a consideralas fillas deste noso país, testemuñas da modernidade, testemuñas dun feminismo construtivo e xeradoras do orgullo que sentimos polo senlleiro papel que desempeñaron no espertar das mulleres da Galicia de onte e de hoxe. E para iso comprometémonos a darlle continuidade ao proceso de información e explanación da figura científica de Jimena Fernández de la Vega que emprendeu, con inestimable acerto, a Real Academia Galega de Ciencias, para levar a súa biografía ás escolas, ao asociacionismo feminino e a cantos espazos sociais e culturais poidan reforzar a unhas mulleres que, sen ser descoñecidas para o pobo de Galicia, creo que merecen subir un chanzo máis na súa homenaxe, para facelas auténticos símbolos do esforzo persoal e do progreso social das mulleres galegas.

A xeito de conclusión

Para darlle remate a esta historia de determinación e de éxito protagonizada por Jimena Fernández de la Vega Lombán, só me resta explicar brevemente por que escollín como referencia un apotegma de Simone de Beauvoir, que moitos xulgarán nos antípodas ideolóxicos e sociolóxicos da nosa científica. Fixeno porque a miña homenaxe vai un pouco máis aló do éxito profesional e acada o terreo persoal, para situar a Jimena na loita polos dereitos e pola igualdade da muller, ao servizo de todo este colectivo social e para reivindicar a necesidade de que cada muller sexa quen de elixir o seu rol social e a súa maneira de vivilo, sen máis limitacións que as impostas a homes e mulleres que queren vivir en común.

A pesar das moitas circunstancias que parecen separalas, Simone de Beauvoir e Jimena Fernández de la Vega son mulleres dun mesmo tempo, que viviron de cheo as glorias e miserias das primeiras décadas do século XX e contemplaron con estupor e terror como a aceleración do progreso económico, científico e social chegaba da man dunha mestura endiañada de construción e destrución, de solidariedade e odio, de liberdade e ditadura, que fixo estremecer alicerces e consciencias ata xerar os anos máis felices, libres e democráticos da longa historia europea. Tamén

foron dúas intelectuais de éxito e fama, non sempre comparables, que exhibiron unha conciencia de xénero absolutamente solidaria e positiva, xa que ambas tiñan o seu éxito persoal consolidado e non necesitaban mesturar as súas aspiracións persoais coas súas reivindicacións sociais de carácter colectivo. Tamén as dúas coincidiron na convicción de que nas demandas de igualdade e liberación da muller non estaba necesariamente implícita nin a loita de clases nin a confrontación de xénero, polo que foron capaces de manterse na crista da onda desde que foron auténticas pioneiras ata ser hoxe viva memoria. E porque as dúas entenderon mellor que ninguén que o problema da muller non estaba ancorado a un aparente desprezo das súas capacidades intelectuais ou psíquicas, nin sequer a unha dominación machista que nunca consideraron esencial e extensa, senón ás necesidades e inercias dunha atribución de roles que convertía á muller na parte baixa dun sistema de benestar e liberdades que emerxía como unha freixa imparable.

Por iso creo que as dúas, Jimena e Simone, poderían asinar conxuntamente o apotegma que Simone escribiu e Jimena viviu: *On ne naît pas femme, on le devient*.

RAGC/
REAL ACADEMIA
GALEGA DE CIENCIAS